Тургускан:
фил.э.кан. Херел Алимаа Хензиг-ооловна;
Кызылдың 9 дугаар гимназиязының
дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы
Сарыглар Чечек Алдын-ооловна

2026-2027 өөредилге чылында өөредилге организацияларынга чижек темалыг планнаашкын

ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН

Календарь-темалыг планнаашкын Россия Федерациязының чырыдыышкын яамызының 2023 чылдың май 18-те 370 дугаарлыг бадылаттынган дужаалынга (12.07.2023 N 74223, Минюст РФ) даянып кылдынган. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге ортумак ниити өөредилгениң Федералдыг ажылчын программазын (дугаары 120) башкының ажыл-чорудулгазының методиктиг угланыышкынынга, класстың деңнелинге, өөредиглиг уг-шиинге, ол ышкаш уругларның кадыының байдалы, сонуургалдарынга дүүштүр календарь-темалыг планнаашкында шактарны таарыштыр салып алыр аргалыг.

Төрээн чогаал. 5 класс (68 шак)

Ному: Төрээн чогаал. 5 класс. М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак, Е.Т.Чамзырын, А.С.Шаалы. Кызыл, 2022.

Программазы: Федералдыг ажылчын программа. Ооржак Л.Х. 2023.

№	Темазы	Шагы	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры	Онаалга
			I улдуң	
			Киирилде	
1	Ном – өңнүүвүс, сүмелекчивис. С.А.Сарыг-оолдуң «Ном» деп шүлүүнде номнуң ужур-дузазын көргүскени.	1	Номну канчаар чогаадып, парлап белеткеп үндүрериниң дугайында чугаага киржир, номну хумагалыг эдилеп өөренир. Ном кылырынга киржилгелиг кижилер-биле танышар (автор, чурукчу, редактор, корректор болгаш оон өске). Чечен сөстүң ийи хевири – аас чогаалы болгаш литература дээрзин катаптаар. Өөредиглиг диалогка киржир: «Кижи бүрүзүнүң амыдыралында чечен чогаалдың салдары». Шүлүктү аянныг номчааш, ооң ниити сайгарылгазын кылыр, бодунуң хуу бодалын чугаалаар. Словарь-биле ажыл: Билдинмес сөстерниң утказын тайылбырлаар. Коллективтиг ажыл: Чогаалдың тема болгаш кол бодалын тодарадыр, ужур-дузазын тайылбырлаар. Эжеш ажылдаар: Сөзүглелде дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадыр.	Ар.3-5
2	Ю.Ш.Кюнзегештиң «Сиген шөлүнде» деп шүлүүнде күш-ажыл темазы.	1	Ю.Ш.Кюнзегештиң допчу намдары-биле танышар. Шүлүктү аянныг номчуур. Шүлүкте демниг күш-ажылды канчаар көргүскенииң дугайында диалогка киржир. Деңнелгелерни ажыглаанының чедимчелиин тайылбырлаар. Сигенни белеткеп алырының ужур-дузазын бадыткап чугаалаар. Күш-ажылга ынак болур, чогаалдың ханы утказын, сөстерниң уткаларын тайылбырлаар.	Ар.5-7
3	ч/т. Деңнелге дугайында билиг.	1	Деңнелге дээрге уран-чечен арга дээрзин, ооң чогаалга ужур-дузазын билип алгаш, тайылбырлаар. Шилип алганы чогаалдардан деңнелгелерни боду тывар. Деңнелгелерни чугаага ажыглаар.	

			Деңнелгелерни ажыглап тургаш, чурумал хевиринге «Күскү арга» деп кыска чогаадыгны бижиир.	
Эгээртинмес эртине-байлак – аас чогаалы				
4	Улустуң аас чогаалы. Фольклорнуң биче хевирлери. Тоолдар.	1	Коллективтиг ажыл: Улустуң аас чогаалының биче хевирлери-биле танышар. Тоолдарның онзагай талаларын сайгарар. Улустуң аас чогаалының дылының онзагайын тодарадыр. Эжеш ажылдаар: Улустуң аас чогаалының кижизидикчи салдарын айтып, тайылбырлыг сайгарылганы кылыр. Бот хуузунда ажыл: Аас чогаалының канчаар тывылганын, нептерээнин, автору бар бе дээрзин, чогааттынган аргазын, ужур-дузазын, хевирлерин; тоолдарның канчаар чогааттынганын тайылбырлаар; тоолдарның бөлүктерин тодарадыр. Литературадан ылгап билир, улустуң аас чогаалын үнелеп, кадагалап, дамчыдып билир, сураглыг тыва тоолчуларны танып билир, тоолдар чыындызын сонуургап номчуур.	Ар.8-13 Схемалар тургузар
5	Анаа тоолдар. «Балыкчы Багай-оол» деп тоолда мөзүг-бүдүш темазы.	1	Анаа (амыдыралчы) тоолдарда кижиниң эки аажы-чаңын: эвилең-ээлдек болурун, эп найыралдыг, чөптүг болурун билир. Номчаан тоолунуң дугайында чугааны чорудар. Айтырыгларга харыылаар. Коллективтиг ажыл: Тоолдуң идеязын тодарадыр. Аас-кежик дугайында чоннуң күзел-бодалын, шынның тиилээринге оларның бүзүрелин; Багай-оол биле Алдын даңгынаның овур-хевирин, хааннарның болгаш ламаның чазый-чилбизин, кара сагыштыын тайылбырлаар. Тоол маадырларынга характеристиканы бээр. Улустуң аас чогаалының кол өзээн мөзүг-шынар айтырыы, чоннуң эки аажы-чаңы, чоннуң күзелдери тургузуп турар дээрзин түңнеп чугаалаар. Анаа (амыдыралчы) тоолдарның онзагайын тодарадыр. Тоолга дүүшкек уткалыг мультфильмни тодарадыр, аңаа хамаарыштыр сайгарылгалыг чугааны чорудар.	Ар.13-19

6	«Чаңгыс ой аттыг үш алышкы» деп тоолда найырал, эртем-билиг дугайында бодал.	1	Тоолду аянныг номчуур. Утказын эдерти чугаалаар. Бөдүүн чоннуң тывынгыр-сагынгыр, кижизиг чоруун үш алышкының овур-хевирин дамчыштыр илереткенин, оларның амыдыралы кандыг болганын тайылбырлаар. Тоолдуң жанрын тодарадыр. «Эп-найыралдыг, эртем-билиглиг болуру кедилиг» деп бодалды тайылбырлаар. Эртем-билиг дугайында билдингир кижилерниң бодалдарын тып бижиир.	Ар.19-23
7	ч/с. «*Кижиге эртемниң ажыы чүдел?»* деп темага чугаа азы угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг.	1	Бодалын тода илередип, номчаан чогаалдарындан чижектер-биле бадыткаар. Эртем-билиглиг кижиниң оруу ажык, амыдыралы солун; ниитилелге ажыктыг, үлегерлиг дээрзин билип алыр. Эртемни чедип алырда, боду кызымак, сонуургак, шыдамык болурун медереп билир.	
	Дириг амытаннар дугайында тоолдар			
8	«Чеди иелиг Чес-Мыйыс» деп тоолда кол бодал.	1	Тоолду аянныг номчуур. Ооң идей-тематиктиг угланыышкынын, кижизидикчи ужур-уткалыын, үнезин, номчукчуга салдарын тодарадыр. Бот хуузунда ажыл: Тоолдарда дылдың чурумалдыг аргаларын тывар, оларның салдарын сайгарып чугаалаар. Эжеш ажылдаар: Маадырларның овур-хевирлерин тургузар, ылгаар. Таблица-биле ажыл: Дириг амытаннар дугайында болгаш анаа (амыдыралчы) тоолдарны ылгаар. Бот хуузунда ажыл: Тоолдуң кол маадырының аажы-чаңын, мөзү-бүдүжүн тайылбырлаар. «Аваларның сөзүн дыңнавас — азарының демдээ, улугларның сөзүн тоовас — улчуурунуң демдээ» деп үлегер домактың утказын тайылбырлаар. Тоолдуң кол маадырынга характеристиканы бээр.	Ар.23-24
9	«Кускун биле Үгү» деп тоолда хөөрем, мактаныкчы чорукту кочулап, буруу шапканы.	1	Тоолду аянныг номчуур. Бөлүк-биле ажылдаар: Номчаан чогаалынга хамаарыштыр диалогка киржир, кады ажылдаар. Тоолдуң идей-тематиктиг утказын, маадырларның овур-хевирин дамчыштыр хөөрем, мактаныкчы чорукту кочулап, буруу шапканын, тоолдуң уран-чеченин, диалогтарны ажыглаанын, эпитет деп уран-чечен арганың ужур-дузазын тайылбырлаар. Кускун биле Үгүнүң овур-хевиринде ылгалды эскерип, кайызының	Ар.24-27

	ч/т. Эпитет дугайында билиг.		чаңында четпестер барын түңнеп, чүнү ойзу чуруп көргүскенин тодарадыр. Эпитеттерни тоолдан тывар, оларның чечен чогаалга ужур-утказын тайылбырлаар, чогаадыгларга ажыглаар. Бот хуузунда ажыл: Куштар дугайында материалдар тып бижиир.	
10	ч/с. «*Тываның куштары*» төлевилелди тургузары.	1	Төлевилелди канчаар тургузарын билип алыр. «Тываның кызыл дептер» ному-биле таныжар. Тывада кандыг куштар барын, Тываның Кызыл дептеринче кандыг куштар киргенин, чүге ынаар кииргенин тайылбырлаар. Куштар дугайында шинчилелди чорудуп, янзы-бүрү энциклопедия, литератураны ажыглаар, презентацияны кылыр.	
11	Хуулгаазын тоолдар. «Тос оолдуг Доктагана кадай» деп тоолда эптиг, демниг чорук.	1	Хуулгаазын тоолдарның дугайында тайылбырны сайгарар: онзагай демдектерин тодарадыр, кижиниң угаап боданырын сайзырадырынга салдарын тайылбырлаар. Тоолду аянныг номчуур. Ооң утказын дыңнакчыга чедимчелиг дамчыдар. Бөлүк-биле ажыл: Тоолдуң тема болгаш сюжедин тодарадыр, ооң өөредиглиг утказының дугайында чугаага киржир. «Тос оолдуг Доктагана кадай» деп тоолда эртем-билигниң болгаш ооң амыдыралга херектиин; эптиг чорук, бижыг тура-сорук, демниг күжениишкин кандыг-даа бергелерни ажып эрте бээр деп идеяны илереткенин тайылбырлаар. Тоолдуң өөредиглиг утказының дугайында тайылбырлыг чугаага киржир. Тоолдуң анаа тоолдардан ылгалын тывар, тоолда катаптаашкыннарның ужур-утказын тодарадыр, амыдырал-биле холбаар.	Ар.27-35
12	Үлегер домактар болгаш чечен сөстер дугайында билиг.	1	Үлегер домактар фольклорнуң биче хевирлери дээрзин сайгарып билир. Үлегер домактар болгаш чечен сөстерде кижиниң амыдырал-чуртталгазының дугайында тыва улустуң үзел-бодалын илереткенин; темаларын, тургузуун, кижилерге ажык-дузазын; чаа үлегер домактарны; үлегер домактар биле чечен сөстерниң дөмей болгаш ылгалдыг талаларын, дылының тода, чигезин, чеченин, сойгалакчы, шоодукчу салдарын, идей-эстетиктиг салдарының дээштиин тайылбырлаар. Чугаага шын ажыглап, аас чогаалының кандыг жанрынга хамааржырын тодарадыр, чоннуң кандыг бодалдары илереттингенин тайылбырлаар, доора утказын илередир. Үлегер домактарны шээжи-биле чугаалаар.	Ар.49-56 Шээжилээр

			Чөрүлдээлиг чидиг айтырыгны шиитпирлээринге киржир: «Үлегер домактар болгаш чечен сөстерниң утказында кандыг ылгал барыл?». «Чечен-мергеннерниң оюнунга» киржир.	
13	Тывызыктар. Триада. Бурят улустуң аас чогаалы.	1	Тывызыктар – чоннуң чогаадылгазы, тывынгыр угаанының илерээшкини дээрзин, уран-чеченин, темаларын, тывызыктажырының чурумун, ужур-дузазын өөренир. Чаа тывызыктарны номчуур болгаш тывар. Тывызыктажыр, баажызын шын адап бээр, аас чогаалының кандыг жанрынга хамааржырын тодарадыр, тывызыктажырының чурумун сагыыр, кижиниң сайзыралынга чугулазын тайылбырлаар. Тывызыктарны үлегер домактар болгаш чечен сөстер-биле деңнээр, ниити чүүлдешкек чүүлдерин тывар. Коллективтиг ажыл: бурят болгаш тыва чоннарның аас чогаалын деңнеп сайгарар. Триада – айтырыг хевиринде киирген тускай кыска тывызык деп билип алыр.	Ар.56-62
14	ч/с. Чечен менде, чечек черде…	1	Мөөрейге белеткенир, аңаа киржир. Үлегер домактар, чечен сөстер болгаш тывызыктарның утказын, бөлүктерин, уран-чеченин, ужур-дузазын тайылбырлаар. Бөлүктер аразынга мөөрейлежир. Өөренген темаларын бадыткаар.	
		Аас чогаалындан ужукталгаш…		
15	К.-Э.К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» деп чогаалында маргылдааның кол утказы.	1	Чогаалды рольдап аянныг номчуур. Чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тывар, оларның чогаалга салдарының дугайында чугаага киржир. Тоолзуг чугаада болуушкуннарның доюлган чылдагаанын, үезин, киржикчилерин, оларның бодалдарының шынныын, оларның ажык-дузазын, аажы-чаңын, ыыт-даажын чогаалчының чечен-мерген илереткенин билип алыр. Кижилерниң аажы-чаңнарында тудуу талазы болур мактаныкчы чоруктуң янзы-бүрү көстүүшкүннерин тодарадыр, тоолдуң эң-не чугула бодалын илереткен одургуларын тывар, бадыткаар. Литературлуг тоолдарда төөгүлүг болуушкуннарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадыр. Тоолду эдерти чугаалаар, шилилгелиг эдерти чугаалаар, сургаалдыг утказын тодарадыр. Маадырларга хамаарыштыр бодунуң бодалын, оларга хамаарылгазын илередир.	Ар.62-70

			Айтырыгларга долу аас болгаш бижимел харыылаар. Чогаалда өттүнүг сөстерин шинчилээр.	
16	ч/с. Дириг амытаннар дугайында реферatты бижииринiң дугайында.	1	Рефератты канчаар бижиирин, ооң негелделерин билип алыр. Кайы дириг амытанның дугайында бижиирин тодарадып алыр, ооң дугайында чүнү чырыдып болурун боданыр. Рефератты бижиир.	Реферат бижиир
17	М.С.Эргептиң «Чартык арбай» деп чогаалының өөредиглиг утказы.	1	Уруглар чогаалчызы М. С. Эргептиң чогаадыкчы ажыл-ижи-биле танышар. Чогаалды аянныг номчуур. Ооң фольклорлуг үндезинин; кырган-ачазының ийи алышкы дугайында чугаазының өөредиглиг ужур-утказын, чартык арбайның үнезин алышкыларның аңгы-аңгы кылдыр хүлээп алганын, мөзү-шынар проблематиказын көдүргенин билип алыр. Берге байдалдан кандыг арга-биле үнерин; тарааны, ооң ажык-дузазын, өске улустуң сагыш-човангыр сеткилин үнелеп билир. Тоолда мөзү-шынар темазын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередир, сайгарар. Чогаал маадырларынга деңнелгелиг характеристиканы бээр.	Ар.70-73
18	Чап Чүлдүмнүң «Тараның тывылганы» деп чогаалының кол утказы.	1	Автор дугайында тайылбырны дыңнаар, айтырыгларны салыр. Чогаалды номчуур, ооң сайгарылгазынга киржир. Кайгал эрниң тывынгыр, эрес-дидим чоруунуң ачызында Тывага тараның канчап тыптып келгенин билип алыр. Тараның үнезин тодарадыр, чогаалдың утказының өөредиглиг кезээн бот хуузунда үндүрер, амыдырал-биле холбаар. Тараа дугайында цитаталарны чыып бижиир.	Ар.76-77
19-20	Чогаадыкчы ажыл. «Тараның үнези» деп кыска төлевилел.	2	Кыска төлевилелди тургузарының негелделери-биле танышар. Бөлүктүң ажылын хуваап өөренир. Бердинген темага хамаарыштыр материалдарны чыыр. Тараның үнезин, ол кызымаккай ажылдың түңнели дээрзин билип алыр. Тараа дугайында үлегер домактарны, тывызыктарны, мерген сөстерни тывар, төлевилелге шын ажыглаар.	Бөлүктеп ажылдаар.
21	С.С. Сүрүң-оолдуң «Каректар дугайында маргылдаа» деп тоолунда мөзү-бүдүш темазы.	1	Автор дугайында дыңнадыгны дыңнаар, сонуургаан айтырыгларын салыр. Чогаалды аянныг номчуур. Тодаргай кылдыр эдерти чугаалаар, ооң утказын амыдырал-биле холбаар. Коллективтиг ажыл: Тоолдуң сайгарылгазынга идепкейлиг киржир: тоолдуң темазын, ооң кижизидикчи салдарын, кол бадалын тодарадыр.	Ар.73-75

			Чогаалда мөзү-шынарга хамаарыштыр көдүрттүнген чидиг айтырыгга бодунуң туружун илередир. Бөлүк-биле ажылдаар: мөзү-шынар талазы-биле маадырларны бөлүктээр, деңнээр. Адыгның овур-хевирин тайылбырлаар. Мөзү-бүдүштүг, чараш аажы-чаңныг болурунга чаңчыгар. Тоолчургу байдалды литературлуг аргаларны ажыглап, чедимчелиг чуруп көргүскенин тайылбырлаар.	
22	М. Эргептиң «Хек чүге ыраажы болганыл?» деп тоолунда авага мөңге ынакшыл.	1	Монгуш Эргеп дугайында тайылбырны дыңнаар. Тоолду аянныг номчуур. Тоолда мөзү-шынар темазын дамчыштыр ажы-төлүн каап чоруур иелерни сойгалаанын, кагдырган ажы-төлдүң авага мөңге ынакшылын Хектиң овур-хевирин дамчыштыр көргүскенин билип алыр. Чогаалдан чүнү билип алганын дамчыдар. Хектиң ыраажы болу бергенииң чылдагаанын тывар, аас чугаазын сайзырадыр.	Ар.77-78
23	ч/т. Авторлуг тоолдар дугайында билиг.	1	Авторлуг тоолдарның улустуң тоолдарындан ылгалын, бижиттингенииң бот-тускайлаң аянын, тоолдардан сюжеттерниң, маадырларның, хуулгаазын чүүлдерниң үлегерлээшкинин билип алыр. Тыва литературада эң билдингир авторлуг тоолдар-биле танышар, орус литературада авторлуг тоолдар-биле танышкаш, деңнээр.	Ар.79
24	О.Ө.Сувакпиттиң «Арзылаң биле Пар» деп баснязында ажылды шынарлыг кылыр дугайында бодал.	1	О.Ө.Сувакпит дугайында презентацияны номчааш, айтырыгларга харыылаар. Басняны аянныг номчуур. Номчаан баснязының кол тема, идеязын, тургузуун, дылының уран-чеченин сайгарар. Арзылаң биле Парның овур-хевирин дамчыштыр кижилерниң ажылынга хамаарылгазында чөрүлдээни, ажылдың шынарының дугайында айтырыгны көдүргенин билип алыр. Басняларның чараш аажы-чаң хевирлээринге кандыг ужур-дузалыын билип алыр. Кижилерниң кандыг аажы-чаңын ойзу көргүскенин басняның сөзүглели-биле бадыткап тайылбырлаар. Басняның утказынга чоок үлегер домактар тывар.	Ар.79-80
25	С.Серенниң «Ном биле портфель» деп баснязында мөзү-бүдүш темазы.	1	Салчак Серен дугайында тайылбырны дыңнаар. Басняны номчуур, утказын тайылбырлап чугаалаар. Словарь-биле ажылдаар. Басняда бардам, мактаныкчы, билииргек кижилерни уран-чечен аргалар-биле сойгалап көргүскенин, диригжидилгени чүге ажыглаанын	Ар.80-82

	ч/т. Диригжидилге дугайында билиг.		тайылбырлаар. Диригжидилге дугайында номчааш азы тайылбырны дыңнааш, оларны тып өөренир. Чогаалда кандыг кижилерни шоодуп чураанын тодарадыр, амыдырал-биле холбаар.	
26	Л.Х. Иргиттиң «Теве» деп баснязында чазый, хоптак чорукту сойгалааны. Шоодуглуг чогаалдар дугайында.	1	Онаалганы хынадыр, шээжи-биле аянныг номчулганы күүседир. Лидия Иргиттиң чогаалдары-биле танышар. Басняны аянныг номчуур. Кижилерниң чазый, хоптак чоруун уран-чечени-биле сойгалап көргүскенин, басняның тургузуун, кижизидикчи утказын билип алыр. Баснязының кол утказын илередир, сөзүглелинде үлегер домак, чечен сөстерни, диригжидилгени тывар, утказын тайылбырлаар, оларның ужур-дузазын чугаалаар. Авторнуң туружунуң дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанындан тодарап кээрин илередир. Шоодуглуг чогаалдарның ужур-дузазын тайылбырлаар.	Ар.82-84
27	ч/т. Басня дугайында билиг. И. А. Крыловтуң «Каарган болгаш дилги» деп баснызының сайгарылгазы.	1	Басня дугайында тайылбырны сайгарар. Делегейде сураглыг басня чогаадыкчыларының дугайында чугаага киржир. Тыва чогаалчылар С. Сарыг-оолдуң, Л. Чадамбаның, И. Медээчиниң очулдурганы орус баснялар-биле танышар. Басняның өске чогаалдардан ылгалын илередир. И. А. Крыловтуң дугайында тайылбырны дыңнаар, айтырыгларны салыр, бодалын чугаалаар. Басняны аянныг рольдап номчуур, ооң өөредиглиг ужур-утказының дугайында чугаага киржир. Басняның тургузуун, кол маадырларын, дылының уран-чеченин тодарадыр, авторнуң туружун илередир. Чогаалдың идейлиг угланыышкынын айтыр.	Ар.84 Басняны шээжилээр.
28	Басняларның аянныг номчулгазы.	1	Уран номчулганың негелделерин билип алыр. Чугаалаар чогаалының ханы утказын, сөзүглелин өөренип алыр. Сцена культуразының дугайында чугаага киржир. Шилип алган баснязын шээжи-биле чараш, тода, утказын дыңнакчыга чедирип чугаалаар.	
	Чаштар делегейиниң көрүнчүү			
29	Л.Б. Чадамбаның «Аян-чорук» деп тоожузунда «Ужар» деп эгениң утказы.	3	Уруглар чогаалчызы Л. Б. Чадамбаның намдары-биле танышар. Тоожу дугайында кыска тайылбырны дыңнаар.	Ар.85-88

			Тоожудан эгелерни тус-тузунда аянныг номчуур. План ёзугаар азы шилилгелиг эдерти чугаалаар. Номчааны эгелерниң уран-чеченин, чаштар делегейин таныштырар талазы- биле бижиттинген аянының онзагайын тодарадыр. Бөлүк-биле ажылдаар: Чогаал маадырларынга, кол болгаш ийиги чергениң маадырларынга тус-тус овур-хевирлерге үнелел бээр.	
30	Л.Б.Чадамбаның «Аян-чорук» деп тоожузунда «Кайгамчык-ла» деп эгениң утказы.			Ар.88-92
31	Л.Б.Чадамбаның «Аян-чорук» деп тоожузунда «Азас» деп эгениң утказы.		Чогаалдың чончу аян хөөнүнүң онзагайын тодарадыр. Чогаалдың сюжедин тайылбырлаар. Тоожудан үзүндүлерде кол маадырларның овур-хевирлериниң онзагайын; ада-өгбелерниң чагыныңың, өөредииниң мөңгезин, салгалдарга салдарын билип алыр. Улустуң аас чогаалы-биле харылзаазын тайылбырлаар. Бойдус чурумалындан эпитеттер, деңнелгелерни ушта бижиир. Тожунуң байлааның дугайында немелде медээлерни чыып тургаш, буклет кылыр. Тываже кээп турган баштайгы аян-чорукчулар дугайында дыңнадыг кылыр.	Ар.92-98
32	ч/т. Пейзаж дугайында билиг. М. К. Өлчей-оолдуң «Хөөрээрниң чугаалары» деп чогаалының номчулгазы болгаш сайгарылгазы.	1	Пейзаж дугайында тайылбырны номчуур, айтырыгларга харыылаар. Пейзаж – бойдус чурумалы, чогаалда уран арга дээрзин шиңгээдип, ук терминниң утказынга дүүштүр сайгарылганы кылыр. М. К. Өлчей-оол дугайында башкының сөзүн дыңнаар. Чечен чогаалды аянныг рольдап номчуур, ында бойдустуң чурумалын тывар, ооң чогаалдың тема, идеязын тодарадырынга ужур-дузалыын тайылбырлаар. Кол маадыр Хөөрээрниң аажы-чаңында ылгалып турар онгагай таланы илередир. План ёзугаар эдерти чугаалаар.	Ар.98-99
33	О.К.Саган-оолдуң «Эжишкилер» деп чечен чугаазында шаандагы болгаш чаа үени көргүскени. ч/т. Эпитет дугайында билиг.	1	О.Саган-оолдуң допчу намдары-биле кысказы-биле танышар. Чечен чугааны аянныг номчуур, ооң сайгарылгазынга киржир. План ёзугаар эдерти чугаалаар. Коллективтиг ажыл: Чечен чугааның идея, темазын тодарадыр, кижилер аразында найыралдыг болурунуң эки салдарлыын тайылбырлаар. Төмүр болгаш Маадырның овур-хевиринге деңнелгелиг характеристика бээр. Чечен чугаада феодалдыг Тывага бичии хөлечик уругларның бир мөзүлеш берге амыдыралын, оларның эп-найыралын, бот-боттарын деткижип чораанын билип алыр. Төмүрнүң, Маадырның овур-хевирин таварыштыр чечен үени көргүскенин;	Ар.100-103 «Маадыр – ёзулуг эш» деп кыска чогаадыг бижиир.

			чогаалдың идей-тематиказын илередиринге пейзажтың ужур-дузазын тайылбырлаар. Деңнелгелерни тывар. Эпитет дугайында билигни алыр.	
34	О.Ө.Сувакпиттиң «Аът чарыжы» деп чечен чугаазында аът мунукчузунуң овур-хевири.	1	О.Ө.Сувакпиттиң намдары-биле танышар. Чечен чугааны аянныг, медерелдиг номчуур. Чогаал үзүндүлерин эдерти чугаалаар. Айтырыгларга харыылаар. «Аът чарыжы» деп чогаалдың темазын, кол бодалын тодарадыр. Тыва кижиниң аътка хамаарылгазын бичии оолдуң овур-хевирин дамчыштыр илереткенин, оолдуң аът чарыжынга төлептиг киржилгезин, ооң психологтуг байдалын чедимчелиг дамчытканын тайылбырлаар. Овур-хевирни чураан уран-чечен аргаларны тывар. Тыва Республиканың сүлдезинде аъттың чуруун чүге кииргенин тайылбырлаар. Кижиниң мурнунга тургустунуп кээр берге байдалдарны көрүп, ажып эртип турар бичии маадырның аажы-чаңында илереп кээр онзагай талаларын илип алыр. Аът дугайында үлегер домактар, тывызыктар тып бижиир.	Ар.104-107
35	ч/с. Чогаадыг. *Аътка шавар кижи чүнү билир ужурлугул?*	1	Тывада билдингир аът шавар черлер дугайында кыска чугаага киржир. Аътка хамаарышкан удуртулга черлерин айтыр. Чогаадыгның хевирин билип алыр. Орфографтыг, пунктуастыг, грамматиктиг нормаларны болгаш чугаа культуразын сагыыр. Мунар аъдының аажы-чаңын, шаап эртер оруунуң кандыызын, бодун канчаар камгалаарын, серемчилелдиг болурун, эмчи камгалалының тускай бижиин кылдырып алырын билип алыр. Боттуг болгаш чогаал сөзүглелинге даянып бодунуң бодалын тода илередир.	Тыва аът дугайында дыңнадыг белеткээр.
36	М.С.Эргептиң «Өдүгенде чайлаг» деп тоожундан эгелерниң сайгарылгазы. *«Өдүгенде чайлаг», «Чараш мал» деп эгелерде маадырлар.*	4	М.С.Эргептиң намдары-биле танышар. Тоожудан эгелерни аянныг номчуур, оларның сайгарылгазынга киржир, эдерти чугаалаар. Кол маадырның чайлаг уруглары болгаш иви мал-биле канчаар танышканын билип алыр. Тус-тузунда чогаалдың маадырлары уругларга эге характеристиканы бээр. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр. Тожунуң бойдус чурумалы болгаш дириг амытаннарың овур-хевирин тодарадыр.	Ар.107-112

			Чогаадыкчы ажыл: Чогаалдың дылын, Тожу чонунуң диалектизиниң онзагайын аас-биле сайгарар.	
37	*«Шулун», «Уялыг-Мыйыс» эгелерде Тожу улузунуң амыдыралының онзагайы.*		Эгелерни номчааш, сайгарылгазын кылыр. Тожу улузунуң бир янзы амыдырал-чуртталгазын, солун ужуралдарны, иви малдың ажаарының онзагайын, чажыттарын билип алыр. Өнер-оолдуң чаа эштеринге ижигип чаңчыга бергенинге кымнар салдарлыг болганын, чайгы үеде чаа чүнү билип алганын тодарадыр.	Ар.113-115
38	*«Бүгү кежик – Чер-иеде» деп эгеде бойдус темазы.*		Эгени номчааш, сайгарылгазын кылырынга киржир. Чогаалда бичии уругларның психологиязын чуруп көргүскенин, чогаалдың дылының уран-чеченин, Тожу девискээриниң байлаан билип алыр. Тываның бойдузунуң херек кырында байын Өнер-оолдуң эскергенин, «Чер – ие» деп түңнелге келгенин бадыткаар.	Ар.115-118
39	*М.С.Эргептиң «Өдүгенде чайлаг» деп тоожузунда Өнер-оолдуң чайны ажыктыг эрттиргени.*		«Изиг маргылдаалыг кичээлдер», «Аттаныптым» деп эгелерни номчуур, оларның утказын чугаалаар. Чайлагга уругларның үени канчаар солун кылдыр эрттирип турарын, Артыш-оолдуң санга мергежилдиин, Өнер-оолдуң сан бодаар кандыг аргалар өөренип алганын билип алыр. Чайлагга үени ажыктыг эрттирип болурун чогаалга даянып бадыткаар.	Ар.118-123
40	Ч/с. М.С.Эргептиң «Өдүгенде чайлаг» деп тоожудан эгелерге түңнел.	1	Монгуш Эргептиң «Өдүгенде чайлаг» деп тоожузундан эгелерниң утказын чугаалаар. Кроссвордтар тургузарының чурумун билип алыр. «Тоожунуң маадырлары» деп темага кроссвордтар тургузарда, айтырыгларын шын салыр, кроссвордка харыыларын шын киирер. Кроссворд айтырыгларын тургузар. Номчаан эгелеринге түңнелди үндүрүп шыдаар.	Ар.107-123
41	Ш.М. Суваңның «Кара-Баштыг» деп чечен чугаазының кол маадырлары.	2	Ш.М. Суваңның допчу намдары-биле таныжар. Чечен чугааны аянныг номчуур. Чуруттунган төөгүлүг болуушкуннарга даянып, тайылбырлыг номчулганы чорудар. Бот хуузунда ажылдаар: Салдынган айтырыгларга аас болгаш бижимел долу харыыны бээр. Бөлүк-биле ажылдаар: Чечен чугааның тема, идеязын тодарадыр. Чогаалда төөгүлүг болуушкуннарны, маадырларның хөделиишкиннерин сайгарар. Кара-Баштыгның маадырлыг чоруун, тыва аймактарның ол үеде амыдырал-	Ар.123-127
42	Ш.М. Суваңның «Кара-Баштыг» деп чечен чугаазының			

	төөгүлүг болуушкуннар-биле холбаазы.		чуртталгазының байдалын билип алыр. Аганак биле Кара-Баштыгның аразында чугааның эң кол бодалын канчаар билгенин бот-тускайлаң илередир, Кара-Баштыгның медээзинге үнелелди берип шыдаар. Чогаалдың амгы өзүп орар салгалга дээштиин, кижизидикчи утка-шынарын, дылының уран-чеченин тайылбырлаар.	
43	ч/с. Кыска чогаадыг. *Кара-Баштыг – бичии маадыр.*	1	Ш.М. Суваңның «Кара-Баштыг» деп чечен чугаазының утказын, чогаалдын маадыры Кара-Баштыгга характеристиканы бээр. Бодалын чогаалга даянып илередип шыдаар.	
	Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары			
44	Р.Д.Лудуптүң «Таваар маажым бадып келгеш» деп шүлүүнде лириктиг маадырның чашкы үези.	1	Р.Д.Лудуптүң допчу намдары-биле таныжар. Шүлүктү аянныг номчуур. Коллективтиг ажыл: Шүлүкте лириктиг маадырның чашкы үезин сактыышкын дамчыштыр илереткенин, кулуннуң овур-хевириниң онзагайын, дылдың уран чурумалдыг аргаларының шүлүктүң идеязын дамчыдарынга ужур-дузазын тайылбырлаар. Бот хуузунда ажыл: Чогаалды кол утказын билип алырынга кулунчак кандыг ужур-дузалыг болуп турарын, шүлүкте ажыглаттынган эпитеттерни, деңнелгелерни тывар, оларның ужур-дузазын тайылбырлаар.	Ар.128-129
	Хуулгаазыннар делегейи			
45	Ш.М.Суваңның «Хүн- Херелден аалчылар» деп тоожузундан эгелерниң аянныг номчулгазы.	3	Ш.М.Суваңның чогаалдары-биле немей таныжар. Тоожудан эгелерни аянныг номчуур, сайгарылгазын кылырынга киржир. Номчаан үзүндүнү даалга ёзугаар эдерти чугаалаар. Кандыг чогаалды фантастиктиг дээрин; тоожуда эртем-техниканың хөгжүлдезин канчаар көргүскенин, сюжеттиң хөгжүлдезинге фантастика элементилерин ажыглаанын; кол маадырларның аттарының, чогаалдың уран-чеченииң онзагайын билип алыр. Хүн-Херелдиң база Черниң чурттакчыларының аажы-чаңнарының ылгалын, Хүн-Херел чуртунуң хоойлуларының Черниң чурттакчыларының амыдыралындан ылгалдыын тайылбырлаар.	Ар.129-134
46	Ш.М.Суваңның «Хүн- Херелден аалчылар» деп тоожузунда эртем-техниканың хөгжүлдези.			Ар.134-143 Кыска төлевилел «Черни канчаар камгалап болурул?»

47	Ш.М.Суваңның «Хүн- Херелден аалчылар» деп чогаалының дылының уран-чечени.		Сылдыстың авазының, ачазының аажы-чаңында онзагай талаларын тодарадыр. Тоожуда уругларның овур-хевирин тус-тус үнелеп демдеглээр. Коллективтиг ажыл: Тоожукчунуң овур-хевирин сайгарар. Чогаалды план ёзугаар азы кысказы-биле эдерти чугаалаар, сайгарар.	Ар.143-149
48	Н.Ш. Кууларның «Танаа-Херелдиң чуртунда» деп чогаалындан эгелерниң кол утказы. *(«Чайлагга таныжылга», «Элдептиг куй», «Танывазы оранда чаа таныш»)*	3	Н.Ш. Кууларның дугайында кыска дыңнадыгны дыңнаар, айтырыгларга харыылаар. Чогаалдан эгелерни тус-тузунда номчааш, ооң сайгарылгазынга киржир. Чогаалдың адының утказын, аян-чоруктуң сорулгазын, бичии кадарчының оолдарга баштайгы хамаарылгазын, уругларның аажы-чаңын билип алыр. Уран-чечен деңнелгелерни тывар, оларның ужур-дузазын тайылбырлаар, оолдуң болгаш хемниң адының тывылганын үзүндүге даянып тайылбырлаар, бойдусту сөс-биле чуруп билир. Б.К.Ондарның «Тываның топонимиказы» деп ажылы-биле танышар.	Ар.149-159
49	Н.Ш. Кууларның «Танаа-Херелдиң чуртунда» деп чогаалындан эгелерниң номчулгазы: Тоол ораны. *(«Танаа-Херел хаан», «Элдептиг күчүлүг дайзын», «Демирниң үе машиназы»)*		Эгелерни номчуур. Кыска утказын эдерти чугаалаар. Айтырыгларга харыылаар. Танаа-Херел хаанның база Демир Соловьевтуң дугайында; Даш-Хүреңни балыглапканын; дайынның багай салдарын, тыва тоолдуң төөгүзүн чогаалчының бир янзы тайылбырлаанын билип алыр. Улустуң аас чогаалында “Танаа-Херел” деп тоол-биле харылзаштырар. Уран аргаларны тывар. Түңнелдерни үндүрер.	Ар.159-163
50	Н.Ш. Кууларның «Танаа-Херелдиң чуртунда» деп чогаалындан эгелерниң номчулгазы: *«Аалчыларга бүзүрел читкен», «Тоол чуртундан дезишкин»*		Эгелерни номчуур. Кыска утказын эдерти чугаалаар. Айтырыгларга харыылаар. Чогаалда эрткен үеже аян-чоруктуң уран-чечен бижиттингенин; ужуражылгалар, маадырларның солун, элдептиг ужуралдарын уран-чечен көргүскенин билип алыр. Уран-чечен аргаларны тывар, оларның ужур-дузазын тайылбырлаар, номчаан чүүлүн түңнеп билир.	Ар.163-170 Келир үе дугайында фантазия

51-52	Э.Л. Донгактың «Буянныг араатаннар» деп шиизинде кол бодал.	3	Э.Л. Донгактың допчу намадары-биле таныжар.Чогаалды номчуур, сайгарар. Буянныг мөзүг-шынарлыг болурунуң дугайында өөредиглиг чугаага киржир. Эвилең-ээлдек, сагыш човаачал аажы-чаңны үнелээр, каржы чорукту эвилең аажы-чаң ажып тиилээр дээрзин билип алыр. Шииниң маадырларынга характеристика бээр. Шииде «Кижи болгаш бойдус» деп теманы бир янзы кылдыр көргүскенин, аңчы кижиниң болгаш дириг амытаннарның овур-хевирлериниң канчаар чуруттунганын, дылының уран-чеченин; егерь мергежилиниң ужур-дузазын билип алыр. Авторнуң илередиксээн кол бодалын, аңнарның амыдыралындан чаа чүнү билип алганын сөзүглелге даянып харыылап шыдаар. «Кижи аңнарга эки болзун дээш чүнү кылза экил?» деп Койгуннуң айтырыынга аңнарның тус-тус харыыларынга немей харыы тывар.	Ар.171-183 Ар.183-189
53	ч/с.Чогаадыг. *Бир эвес мен арга даамылы болган болзумза...*		Егерь мергежилиниң ужур-дузазын; арга-арыг, тайга-таңды амыдыралының дүрүмнерин; бойдус биле кижиниң харылзаазын тайылбырлаар. Бодалын чиге чугаалап, даап бодап, тайылбырлап шыдаар.	
54	«*Аът – шынчы өңнүк*» деп дыңнадыг.	1	Дыңнадыгны канчаар кылыры-биле таныжар. Көшкүн чоннарның амыдыралында эң-не ажыктыг, бүзүрелдиг эш – аът дээрзин; тыва эр кижиниң аътка ынаан, хумагалыын, аңаа хамаарышкан чаңчылдарны сагып чоруурун тайылбырлаар. Дыңнадыгның сорулгазынга дүүштүр аът дугайында материалдардан цитаталарны ушта бижиир, тус темага бадыткалдыг чижектерни тывар. Солун-сеткүүл, номнарны номчуп, дилеп-тывар ажылды чорудар.	
	Ыдыктар. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары			
55	С.Б.Пюрбюнуң «Ынак Тывам» деп шүлүүнде төрээн черинге чоргаарал.	1	С.Б.Пюрбюнуң чогаадыкчы ажылының дугайында немей тайылбырны дыңнаар. Шүлүктү аянныг номчуур. Шүлүктүң идейлиг утказын, авторнуң төрээн Тывазын улуг делгем чурттуң өске черлери-биле дөмейлээнин, өскен-төрээн черииң аңаа эргим болгаш чоок болганын, төрээн черинге чоргааралын, аңаа ынакшылын уран-чечен аргалар дамчыштыр чуруп көргүскенин билип алыр.	Ар190-192

			Коллективтиг ажыл: Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыр. Кол бодалды илереткен одургну, уран-чечен аргаларны тывар, оларның ужур-дузазын тайылбырлаар, шүлүктүң тургузуунуң онзагайын, катаптаашкыннарны ажыглаан сорулгазын илередир.	
56	О.Ө.Сувакпиттиң «Россияга алдар» деп шүлүүнде төрээн чуртка ынакшыл.	1	Шүлүктү аянныг номчуур. О.Сувакпиттиң баштайгы хамааты лириктиг сурагжаан чогаалы дээрзин; шүлүкте Россияның делгем, өндүр-чаагайынга, буянныынга чогаалчының чоргааралын, ону камгалаарынга ооң беленин билип алыр. Төрээн чуртка ынакшылды, патриотчу сагыш-сеткилди илереткенин, бижиттинген аянының онзагайын, тургузуунуң ылгавырлыг талаларын тайылбырлаар. Төрээн черинге ынакшылды, чоргааралды илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиг салдарын тодарадыр. Шээжи-биле чугаалаар.	Ар.192-193
57	Антон Үержааның (Кужугет А.Ү) «Ие дылым» деп шүлүүнде лириктиг маадырның төрээн дылынга хамаарылгазы.		Антон Үержаа дугайында билип алыр. Шүлүктү аянныг номчуур. Төрээн дылды билириниң, ооң кижиниң амыдыралынга салдарлыын, үнезиниң дугайында чугаага киржир. Лириктиг маадырның төрээн дылынга чоргааралын, ынаан илереткенин, ону ыдыкшыдып чураанының күштүүн билип алыр. Шүлүктүң бижиттинген аянын, дыл-домаан, уран-чечен аргаларын сайгарар, шүлүкте кол бодалды илередир. Төрээн дыл дугайында өске авторларның шүлүктерин сонуургап номчуур. Февраль 20-ни Бүгү делегейде төрээн дылдар хүнү кылдыр чарлаанының ужур-утказын билип алыр. Коллективтиг ажыл: «Тыва шүлүк чогаалының онзагайы» деп төлевилелди күүседир ниити ажылдажылгага киржир.	Ар.193-194
	Тиилелгениң сылдыстары			
58	С.А.Сарыг-оолдуң «Маадыр Чүргүй-оол» деп шүлүүнде дайынчыларның маадырлыг чоруу, найыралы.	2	С.А.Сарыг-оолдуң чогаадыкчы намдарының дугайында чугаага киржир. Шүлүктү аянныг номчааш, сайгарар. Бөлүк-биле ажылдаар: Темазын болгаш идеязын тодарадыр. Чогаалдың маадырлары Чүргүй-оол болгаш Иванның овур-хевирлерин көргүскенииң онзагай талаларын илередир. Сөзүглел-биле ажылдаар: Дылдың чурумалдыг аргаларын дилеп-тывар, оларның шүлүкте ужур-дузазын тодарадыр.	
59	С.А.Сарыг-оолдуң			

	«Маадыр Чүргүй-оол» деп шүлүүнүң кол маадырының овур-хевири.		Чогаадыкчы ажыл: Башкының дузазы-биле азы бот хуузунда төлевилел тургузар. Ада-чурттуң Улуг дайынынга хөй язы-сөөк совет чоннуң, социал аңгыларның төлээлериниң бир демниг киржип, улуг шылгалданы тутканын; шүлүктүң маадыры – тыва эки турачылардан бир дугаар Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты эдилээн Хомушку Намгаевич Чүргүй-оолдуң овур-хевирин чуруп көргүскенин билип алыр. Дайын чылдарының кадыг-дошкун байдалын, маадырлыг чоруктарны көргүскен одуругларны тывар, янзы-бүрү аймак чоннарның найыралын сөзүглелге даянып бадыткаар, шүлүктүң идейлиг утказын тайылбырлаар, темазын тодарадыр, дылының уран-чечен аргаларын тывар. Х.Н.Чүргүй-оол дугайында шинчилел-дыңнадыг кылыр.	
	Дириг амытаннар делегейи			
60	Ю.Ш.Кюнзегештиң «Эзимнерниң ыры» деп шүлүүнде дириг амытаннарның амыдыралы.	1	Ю.Ш.Кюнзегештиң дугайында немей билип алыр. Бөлүк-биле ажылдаар: Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыр. Коллективтиг ажыл: Шүлүктүң идейлиг утказын тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын сайгарар. Амгы үениң тыва кижизиниң дириг амытаннарга хамаарылгазын, шүлүкте дириг амытаннарның амыдыралын уран-чечени-биле чуруп көргүскенин билип алыр. Шүлүктүң уран аргаларын, хем-сугларның даажы ыры болу бээр деп бодалды илереткен одуругларны шүлүктен тывар. Автор чогаалын кандыг аян, хөөн-биле бижээнин делгереңгей тайылбырлаар. Бойдус камгалалының дугайында чугаага киржир.	Ар.199-200
61	С.С.Сүрүң-ооллуң «Ус-кушкаш» деп чечен чугаазында мөзү-шынар, найырал темалары.	1	С.С.Сүрүң-оол дугайында немей билип алыр. «Ус-кушкаш» деп чечен чугааны номчуур, ооң темазын тодарадыр. Чогаалда Ус-кушкаштың овур-хевирин сайгарар, чечен чугааның кижизидилгелиг салдарлыын тодарадыр. Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылаар. Чечен чугаада мөзү-шынар, найырал темаларын Ус-кушкаш, Шиижектиң овур-хевирлерин дамчыштыр чедимчелиг көдүргенин тайылбырлаар.	Ар.200-203

			Чүгле Шиижектиң эвес, өске-даа куштарның уязын үреп, ажы-төлүн чок кылып турар Ала-саасканның аажы-чаңынга хамаарыштыр бодалын илередир, чогаалдың кижизидикчи утказын, уран-чеченин тодарадыр. «Тываның куштары» деп төлевилелден кылыр**.**	
62	С.А.Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузундан» «Эдер амытаннар» деп үзүндүзүнде бойдус биле кижиниң сырый харылзаалыы.	1	Көшкүн тыва чоннуң чаңчылчаан амыдыралының онзагайының дугайында ниити чугаага киржир. Эжеш ажылдаар: Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында көшкүн тыва чоннуң амыдыралын барымдаалыг чуруттунганын деңнээр. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередир. Бөлүк-биле ажылдаар: Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр. Чогаал маадырларының овур-хевирлериниң онзагайын тодарадыр. Коллективтиг ажыл: Бойдус чурумалынга даянып, маадырның иштики делегейин тодарадып бижиир. Сөзүглелде дылдың чурумалдыг аргаларын тывар, оларның сөзүглелге ужур-дузазын тодарадыр. Бойдус биле кижилерниң амыдыралының сырый харылзаазын, көшкүн тыва амыдыралдың чурумалдарын көргүскенин; чылдың үелериниң аайы-биле куштарның ырлап кээрин канчаар тодаргайлаанын; ук чугааларның кижизидилгелиг, амыдыралчы утказын, маадырларын, уран-чечен дылын тайылбырлаар. Ангыр-оолдуң авазынга ынаан болгаш эдер амытаннар дугайында тайылбырлаар.	Ар.203-209
63 64	М.А.Күжүгеттиң «Азыранчып чорааш...» деп чечен чугаазында дириг амытаннар болгаш кижиниң аразында харылзаазы.	2	М.А.Күжүгеттиң чогаадыкчы намдары-биле допчу танышар. «Азыранчып чорааш...» деп чечен чугааны номчааш, ооң темазын болгаш идеязын тодарадыр. Калбак чогаалды сайгарар. Кол маадырның аажы-чаңынга үнелелди бээр. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың бижиттинген онзагайын илередир. План ёзугаар эдерти чугаалаар. Дириг амытаннар болгаш кижиниң аразында харылзааны уран-чечени-биле дамчытканын айтыр. Чечен чугааның идея-тематиказының онзагайын, Чодураа биле анайның овур-хевирлериниң чуруттунганын, чогаалдың ужур-дузазын тайылбырлаар.	Ар.209-216

	Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы			
65	Леонардо да Винчиниң притчаларының номчулгазы: «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан».	1	Притча дугайында тайылбырны дыңнаар, сайгарар. Орус-тыва словарьда (1980, ар.453): Притча – эрги шагның чогаалында чүвени ойзу көргүзер, сургаан уткалыг чечен чугаа. Леонардо да Винчиниң чогаадыкчы өнчүзү – мерген чугаалары-биле танышар. Б.О.Казырыкпайның очулдурганы чогаалдарны номчуур. Оларның сургаалдыг утказын билип алыр. Чыланның кажар овур-хевирин чуруп көргүзер. Автор – сураглыг чурукчу дугайында дыңнадыгны кылыр.	
66	Муса Джалильдиң «Укчугаштар» деп шүлүүнүң сайгарылгазы		Муса Джалиль дугайында тайылбырны дыңнаар, айтырыгларга харыылаар, интернет четкизинден немей танышар. М.А. Күжүгеттиң очулдурганы чогаалды аянныг номчуур. Дайын темазынга хамаарышкан чугаага киржир. Чогаалда көдүргени мөзү-шынар чидиг айтырыгларын бодунуң билип турары-биле тайылбырлаар. Бөлүк-биле ажылдаар: Сөзүглелге дүүштүр айтырыгларга долу харыылаар. Айтырыгларга болгаш чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң туружун илередир.	
67	В. М. Сангиниң «Тулаага ужуражыышкын» деп чечен чугаазының номчулгазы		В. М. Санги дугайында билип алыр. «Баштайгы олча» / «Время добычи» деп номдан чечен чугааны Д.С.Куулар очулдурган деп билип алыр. Чечен чугааны номчуур. План ёзугаар эдерти чугаалаар. Коллективтиг ажыл: Тоожукчу маадырның чашкы сактыышкынын көргүскенин сайгарар, чугаалажыр. Кырган-аваның болгаш аваның овур-хевиринге үнелелди бээр.	
68	Түңнел айтырыглар.		Чыл дургузунда өөренген чогаалдарының утказын, чогаалга хамаарышкан теориялыг айтырыгларны билир. Өөренген чүүлүн түңнээр, бодунуң бодалын тода илередир.	

Төрээн чогаал. 6 класс (68 шак)

Ному: Төрээн чогаал.6 класс. Л.Х.Ооржак, М.А.Кужугет, Е.Т.Чамзырын, Н.Ш.Куулар, А.С.Шаалы. Кызыл, 2022.

Программазы: Федералдыг ажылчын программа. Л.Х.Ооржак. 2023.

№	Темазы	Шагы	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры	Онаалга
	Киирилде			
1	Чечен чогаал – уран чүүлдүң бир хевири.	1	Литература/ чечен чогаал– чоннуң уран чүүлүнүң чугула кезээ дээрзин, сөстүң уран чүүлүн аас чогаалы болгаш бижимел чогаал деп аңгылап турарын, төрээн дыл – чогаалчының чугула чепсээ дээрзин билип алыр. Төрээн (тыва) чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлериниң аразында туружун тодарадыр. Чуртталганы сөстүң уран чүүлүнге чуруурунуң онзагайын илередип билир. Кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттиренинге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлаар. Чоннуң уран чүүлүн үнелеп билир, ону хумагалаар, дамчыдар. «Уран сөс угаан сергедир» деп ажык чугаага киржир.	Ар.3
	Аас чогаалы – чоннуң эртинези			
2	Тоолчургу чугаалар. «Ай, хүн», «Чеди-Хаан сылдыс», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?»	1	Тоолчургу чугаалар дугайында тайылбырны номчуур, айтырыгларга харыылаар. Тоолчургу чугааларда дылдың чурумалдыг аргаларын тывар болгаш оларның чечен чогаалга салдарын илередир. Бурун ада-өгбелеривистиң эрткен төөгүзүн, күзел-бодалдарын, кожа-хелбээ чоннар-биле харылзааларын илереткен аас чогаалының хевирлерин, оларның дөмейлешкек, аңгылашкак талаларын билип алыр. Фантастиктиг бодалга үндезилеттинип чогааттынганын, болуушкуннарның үези, чери билдинмес, маадырларының төөгүге турган-турбааны шынзыттынмас, бичии хемчээлдиг тоожуушкун тургузуглуг аас чогаалы дээрзин билип алыр.	Ар.4-6

			Чогаалдарны сайгарылгалыг номчуур азы сайгарылгалыг эдерти чугаалаар.	
3	«Кижи канчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Күскениң чылга киргени»		Аянныг номчуур. Номчааны тоолчургу чугааларда өртемчей, ооң тывылганы, тургузуу болгаш амыдырал дугайында бодалдарын, уран-чеченин тайылбырлаар. Даап бодаар, тодарадыр, шынзыдар.	Ар.7-9
4	«Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа»		Тоолчургу чугааны номчуур, сайгарылгазын кылыр, ооң идейлиг утка-шынарын тодарадыр.	Ар.9-13
5	«Хайыракан», «Тере-Адар».		Тоолчургу чугааларны номчуур, сайгарылгазын кылыр, оларның идейлиг утка-шынарын тодарадыр.	Ар.13-16
6	Тоолчургу чугаалар дугайында түңнел.		Практиктиг ажыл: Тоолчургу чугаалар болгаш мифтерни шинчилеп келгенин билип алыр. «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп номнуң «Мифы, легенды, предания тувинцев» деп ном-биле таныжар.	
7	Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа» болгаш амгы үе.		Төөгү чугааларда болуушкуннар боттуг, төөгүге хамаарылгалыг, болур чери, үези тодаргай болурун; биче хемчээлдиг тоожуушкун тургузуглуг аас чогаалы дээрзин билип алыр. Номчааны төөгү чугааның утказын, чоннуң төрээн черинге хостуг чурттаар, ол дээш маадырлыг чоруктар кылыр күзел-бодалдарының илереттингенин, гиперболаны ажыглаанын, өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузазын тайылбырлаар. Болуушкуннарны үе талазы-биле дүүштүрер. Амыр-Санааның овур-хевиринде тыва чоннуң аажы-чаңының илереп келгенин бодунуң көрүжү, туружу-биле бадыткалдыг тодарадыр.	Ар.17-20
8	«Кыры сөөгү» деп төөгү чугаада тыва улустуң үзел-бодалы.		Малдың ыдыктыг сөөктери-биле таныжар, оларга хамаарышкан тыва улустуң чаңчылдарын билип алыр. Төөгү чугааны аянныг номчуур, утказын сайгарар. Тыва улустуң делегей көрүүшкүнүн, чүдүлге болгаш кижилерниң алыс күзел дугайын мифтерде көргүскенин хайгааараар.	

			Бөлүк-биле ажылдаар: «Миф» (тоолзуг чугаа) болгаш «тоолчургу чугаалар» деп терминнерниң ылгавырлыг онзагайларын илередир.	
9	«Хөөмейлээр Бүдүкпен» деп төөгү чугаада тыва кижиниң уран талантызы.		Амыр-Санаа болгаш Бүдүкпеннниң овур-хевиринде тыва чоннуң аажы-чаңының илереп келгенин бодунуң көрүжү-биле бадыткаар. Хөөмейжиниң мөзү-шынарын, ооң онзагай уран талантызын үнелеп билир. Уран аргаларны тодарадыр. Янзы-бүрү чоннарның аас чогаалынла октаргай, делегей, кижи дугайында ниити чүүлдерни ылгаар, тодарадыр. Тываның Улустуң хөөмейжизиниң дугайында дыңнадыгны белеткээр.	Ар.21 Ар.22-23
10	Тоолчургу болгаш төөгү чугааларга катаптаашкын.	1	Чогаалдарның тоолчургу чугаа болгаш төөгү чугаа болуп чоруур демдектерин билип алыр. Оларны тодарадыр, бадыткаар, тайылбырлаар. Коллективтиг ажыл: мифтерде болгаш тоолчургу чугааларда дылдың чурумалдыг аргаларын тывар, оларның ажыглалының салдарын, ужур-утказын билип алыр. Тоолчургу болгаш төөгү чугааларны ылгап билир.	
11	Тыва улустуң ырлары, оларның утказы.	1	Тыва улустуң ырларының дугайында айтырыгларга харыылаар. «Кадарчы», «Аңчы арат», «Чыраа-Хоор», «Көшкүн арат» деп ырларны аянныг номчуур, күш-ажыл, мал-маган, эт-херексел, байыр-наадым, оюн-тоглаа дугайында бодалдарның илереттингенин билип алыр. Тыва улустуң ырларын тема аайы-биле бөлүктээр. Амгы үеде тыва улустуң күш-ажыл, мал-маган дугайында ырларын тывар.	Ар.26-31
12	Тыва улустуң чер-чурт дугайында ырлары.	1	Тыва улустуң «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Тооруктуг долгай таңдым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хем» деп ырларын аянныг номчуур. Ук ырларда чер-чуртун алгап-мактаанын, амыдыралын, күзел-бодалдарын, харылзааларын илереткенин, долгандыр турар бойдусту, кижиниң авыралдыг ада-иези дег, көрүп чораанын билип алыр. Улустуң ырларында уран аргаларны тывар, ужур-дузазын тайылбырлап шыдаар.	
13	Тыва улустуң ырларында социал хөөннерни, аңгы демиселин илереткени.	1	«Ала караан дешкен болза», «Очалаңдан кедилерин», «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары» деп тыва улустуң ырларында социал хөөннерни, аңгы демиселин илереткенин; Тывада, Моолда, Кыдатта чурттап чоруур тываларның «Коңгурай», «Допшулдуурум» деп улустуң ырларында кандыг сеткил-хөөн илереттингенин билип алыр. Тыва улустуң ырлары чүгле Тываның девискээринде эвес, өске-даа күрүнелерде	Ар.26-31

			чурттап турар тываларда бар дээрзин бадыткаар. Сенгел тываларының ырларын сонуургап номчуур («Алдын дагша», «Мөңгүн дагша»).	
14	Ырылар дугайында катаптаашкын.	1	Таблица-биле ажыл: «Тыва улустуң ырларының темаларының хөй янзылыы». Улустуң ырыларында чоннуң төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын, тыва кижиниң иштики делегейин тып шинчилээр, өөренир. Тыва улустуң ырларының, кожамык ырларның сагыш-сеткил илередип турар онзагайын билир, сайгарар, дылының тема аайы-биле бөлүктээр. Чогаадыкчы ажыл: Улустуң ырларын күүседир. Чоннуң амыдыралының төөгүзү, мөзү-шынарга хамаарышкан үнелелдерге хамаарыштыр өөредиглиг чугааны чорудар. Дискуссияга киржир: Аныяк ыраажылар, оларның ырларының утка-шынары.	Ар.26-31
15	Кожамыктар.	1	Тыва улустуң кожаң ырларының көшкүн чоннуң амыдыралынга кандыг салдарлыг чораанын тодарадыр. Чиге, тода, чидиг угаан сиңирген чоннуң кожаң ырларының дылының онзагайын тайылбырлаар. Кожаң ырыларның аялгаларының янзылары-биле таныжар. Кожамыктап ырлаар. Бөлүк-биле ажылдаар: Чоннуң эрги болгаш амгы үениң кожаң ырыларын тема аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, шинчилээр. Кожамыктарның ыр аймааның бир неп тереңгей хевири болуп турарын, кожамыктың тывылганын, тематиказын, тургузуун, канчаар күүседирин, амгы ырлар болгаш кожамыктарның аян-хөөнүн билип алыр. Кожамыктарны улустуң ырларындан ылгаар. Фольклор бөлүү-биле ужуражылгага киржир.	
16	Кожамыктар чогаадыры.	1	Ыр, кожамыкка кижи сеткил-хөөннүн илередир, шүлүк тургузуглуг, шүлүк болгаш хөгжүм чогаалынга хамаарылгалыг дээрзин билип алыр. Ыр, кожамыкты ылгап билир, аялга аайы-биле күүседип шыдаар. Школа амыдыралынга хамаарышкан кожамыктарны чогаадыр.	Ар.32
17	Алгыш-йөрээлдер.	1	Алгыш-йөрээлдер улустуң аас чогаалының бир хевири деп билип алыр. Оларның идейлиг утка-шынарын толгаш тема аайы-биле бөлүктерин тодарадып өөренир. Алгыш-йөрээлдерниң утказы, тургузуу, темалары, бөлүктериниң (алгыштар, чалбарыглар, макталдар) уран-чечени, дылы, ажыглалы, сайзыралын билип алыр. Өг-бүле туткан аныяктарга йөрээлде кандыг күзээшкиннер барын тодарадыр.	Ар.34

			Йөрээлдер, чалбарыглар, макталдарны ылгаар, таныыр, тайылбырлаар. Үш харлаан дуңмазынга йөрээл чогаадыр.	
18	Оран-таңдызынга чалбарыглар.	1	Чалбарыгларны кандыг таварылгада кылырын; сөзүглелдериң утказын, уран-чеченин; улусчу эртемден Ондар Дарыманың дугайында; макталдарны кымга, чүге тураскаатканын билип алыр. Авазының оран-таңдызынга чалбарыын сактып бижиир. Шээжи-биле чугаалаар, аас чогаал чыыкчыларының дугайында тайылбырны кылыр.	Ар.35
19	Таңды алгааны. Чаш уруг алгааны. Шагаа байырлалын алгааны.	1	Сөзүглелдер-биле ажыл: аянныг номчуур. Алгыштарның ужур-утказының, уран-чечениниң болгаш тургузуунуң онзагайы-биле танышар. Бодунуң хамаарылгазын илередир. Шүлүк чогаалының эң-не эрте-бурунгу хевири, сагыш-сеткил культуразының эртинези, чоннуң бурунгу үзел-бодалының илередии дээрзин; хам кижилериң онзагай талаларын; Күжүгет Серен хамның чаштарга, Шагаага хамаарышкан алгыштары-биле танышар. Тыва хамнарның алгыштарының янзыларын, амгы үеде ажыглалын болгаш кадагалаттынганын тайылбырлаар. Хамнаашкын – тыва чоннуң бурунгу чүдүлгези, алгыш деп жанр-биле танышар. Хам алгыштары – «тыва дылдың онзагай байлаан көргүскен национал байлак», «шүлүк чогаалының эң-не бурунгу эртинези» дээрзин билип алыр. М.Кенин-Лопсанның «Хам алгыштары» деп ному-биле танышар. Оран-таңдызындан, бурганнардан дилег, тейлээшкин, мөргүл дугайында чугаага киржир, айтырыгларны салыр.	Ар.37-39
20	С. А. Сарыг-оолдуң «Агар-Сандан ыяш» деп тоолунуң сайгарылгазы. Литература теориязы: гипербола болгаш литота.	1	«Агар-Сандан ыяш» деп тоолду номчуур, сайгарар. Чаа үе, чаа амыдырал – хувискаал (революция) темазын онзагай аян-биле дамчытканының дугайында чугааны кылыр. Аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадыр. Коллективтиг ажыл: Чогаалдың дылының уран-чеченин, чогаалчының дылының онзагайын тодарадыр. Гипербола болгаш литота дугайында билиг-биле танышар, оларның чечен чогаалга салдарлыын илередир. Бот хуузунда ажылдаар: Бодунуң тоолун чогаадыр (шилилге биле: аас болгаш бижимел) Шилилгелиг онаалга: Тоолдарда гипербола болгаш литота, символдуг овур-хевир деп темаларга дыңнадыг кылыр.	
	Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.			

	Тываның орус дылдыг чогаалчыларның шүлүктери			
21	С. В. Козлованың «Аъттыг-шеригжи кыс» деп шүлүктээн тоолдуң маадыры.		С. В. Козлованың допчу намдары-биле танышар. «Аъттыг-шеригжи кыс» деп чогаалда лириктиг маадырның аажы-чаңының онзагайын илередир. Чогаалдың чугулазының болгаш чоннуң маадырларының – эки турачыларның аажы-чаңында ылгавырлыг талаларны тодарадып өөренир. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва эки турачыларның, совет чоннуң маадырлыг чоруктарының дугайын өөрениринiң чугулазын тайылбырлаар. Чогаалда тыва эки турачы Вера Байлакты көргүскенин билип алыр.	
22	«Эки турачы маадырларывыс» деп темага ажык чугаа.	1	Маадырлар дугайында чугаага киржир. «Вера Байлак – үлегерлиг өгбе», «Тулуш Кечил-оол – маадырывыс» дээн чижектиг теманы шилип алгаш, чугааны чорудар. Тыва эки турачы Вера Байлактың амыдаралын, эрес-дидим чоруун, тайбың ажыл-ишке киржилгезин, аныяк салгалга үлегер-чижек бооп чоруурун билип алыр. Эки турачының дугайында тайылбырлаар, «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп тоолдуң маадыры-биле деңнээр. Тулуш Кечил-оол дугайында чогаалдарны сактып чугаалажыр.	Ар.43-48
23	Ч/с. «Амгы үениң маадырлары» деп темага чогаадыг-тоожуушкун.	3	Чогаадыг-тоожуушкуннуң негелделерин билир. Чогаадыгның кезектерин тодарадыр, планын тургузар. Тыва эки турачылар дугайында билир. Донгак Мерген болгаш өске-даа амгы үениң маадырларын, оларның маадырлыг чоруктарын сактып бижиир. Темазынга дүүштүр бодалын долу илередир, орфографтыг, пунктуастыг нормаларны сагыыр.	
	Ойнай-сылдай сойгалажыр…			
24	К.-Э. К. Кудажының «Маргылдаа» деп баснязының кижизидикчи ужур-утказы.	1	К.-Э. К. Кудажы дугайында немей билип алыр. Басняны рольдап аянныг номчуур. Ында көдүрген айтырыгны тодарадыр, сургаалдыг утказын тайылбырлаар. Коллектитиг ажыл: Маадырларны деңнээр болгаш аажы-чаңынга үнелел бээр. Авторнуң туружун илередир. Сюжет, тургузуг талазы-биле чураанының онзагайын илередир. Басняны шээжи-биле номчуур. Словарь-биле ажыл: фразеологизмнерниң утказын тайылбырлаар. Басняның мөзү-шынар болгаш кижизидикчи салдарын делгереңгей тайылбырлаар.	Ар.50-51 Чогаадыг «Оорнуң оруу муңгаш»

25	С.С.Сүрүң-оолдуң «Аът биле Оор» деп баснязында мөзү-бүдүш айтырыглары.	1	Басняны аянныг номчуур. Аъттың химиренген түңнел бодалын тайылбырлаар. Басняларда хөй-ниитиниң өнчү-хөреңгизиниң төтчеглекчилерин буруудатканын, чогаалдарның кол утказын, амгы үе-биле харылзаалыын тайылбырлаар. Басняларның маадырларының аажы-чаңынга үнелел бээр. «Аът Тыванының сүлде демдээнде чүге киргенил?» деп айтырыгга харыыны берип, тайылбырлаар.	
26	И.Крыловтуң «Шиижек биле Көге-буга» деп баснязының номчулгазы.	1	И.Крылов дугайында немей билип алыр. Басняны рольдап аянныг номчуур, утказын сайгарар. Коллективтиг ажыл: Басняда кижилер аразында хамаарылганы, кижилерде ниити болгаш ылгалдыг аажы-чаңнарны тодарадыр. Крыловтуң басняларында мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын сайгарар. Литературлуг терминнерге хамаарышкан сөстерни шиңгээдир, сөзүглелдерни чаа билигни ажыглап, сайгарар. «Басня» деп билиишкинни шиңгээдир. Басня жанрының тывылганын болгаш дыл, тургузуг талазы-биле онзагайларын илередир. Эрте бурунгу үениң болгаш амгы үениң басняларның онзагайларын тодарадып, деңнеп сайгарар. Бөлүк-биле ажылдаар: Шүлүк болгаш басня жанрының дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыр. И.Крыловтуң баснязының орус дылдан канчаар/чүге очулдурганын үнелеп билир.	
	Элээдилер делегейи.			
27	С.К.Токаның «Араттың сөзү» деп романында «Мерген» деп эгеде бойдустуң чурумалы.	6	С. Токаның намдары-биле кысказы-биле танышар. Чогаалдың сөзүглелин номчуур. Төрээн черииң чараш-каазын кандыг уран аргалар-биле чураанын, чурумалдарның ужур-дузазын билип алыр. Чогаалчының төрээн черинге ынаан көргүскенин тодарадыр, шынзыдар. Бодунуң төрээн черииң чурумалын бижиир.	Ар.54
28	ч/с. Аянныг номчулга. Сөзүглелге кыска план тургузары.		«Мерген» деп үзүндүнү шээжи-биле өөренир, чугаалаар. Уран номчулганың негелделерин күүседир. Номчаан чүүлүнге кыска планны канчаар тургузарын билир.	

29	С.К.Токаның «Араттың сөзү» деп романында «Тас-Баштыг» деп эгеде ие кижиниң ажы-төлүнге ынакшылы.		Тоожудан эгени номчуур. Сайгарылгалыг чугаага киржир. Тас-Баштыгның овур-хевиринге үнелелди бээр. Тыва ава херээжен кижини канчаар алдаржытканын, Тас-Баштыгның угаанныын, маадырлыг чоруун, амыдырал дээш демиселин билип алыр. Өске чогаалдарда ие кижиниң овур-хевири-биле деңнеп, үзүндүнүң идей-тематикалыг утказын дамчыдар. Амгы үениң иелеринге хамаарышкан чугааны чорудар, бодунуң бодалын чиге илередир.	Ар.56
30	С.К.Токаның «Араттың сөзү» деп романында «База кыш» деп эгеде өг-бүленiң найыралы.		Тас-Баштыгның уругларының демниин, авазының уругларынга ынакшылын, сагыш човаашкынын; шаандагы аар-берге, аш-чут үезинде бот-боттарын канчаар деткижип, амыдырал дээш кызып чораанын чогаалда дамчытканын билип алыр. Чогаалда кол бодалды тодарадыр, уран аргаларны тывар.	Ар.61-67
31	С.К.Токаның «Араттың сөзү» деп романының «Шаагай» деп эгезинде дүжүметтерниң аажы-чаңы.		Эрги Тыва үезинде ядыы улустуң аар-берге амыдыралдыг, эрге чок чораанын, кандыг төөгүлүг барымдаалар барын; дүжүметтерниң овур-хевирин, оларның аажы-чаңының каржызын, хоптак-чазыйын билип алыр. Шаандагы болгаш амгы үени деңнээр, чижектер-биле бадыткаар.	Ар.67-73
32	С.К.Токаның «Араттың сөзү» деп романының эгелеринге түңнел.		Номчааны эгелерниң ниити идей-тематиктиг утказын билир. Авторнуң туружун сайгарар, ооң туружунуң чогаалда илереп кээрин тодарадыр. Чогаалдың ужур-дузазын тайылбырлаар.	
33	Ч/с. Чогаадыг.		«Каржы-дошкун кижилерден канчаар камгаланырыл?» деп темага угаап боданыышкынныг чогаадыгны бижиир. Салдынган айтырыгга шын, бадыткалдыг харыыны бээр. Бижимел чугааның нормаларын күүседир.	
34	С.А.Сарыг-оолдуң «Ол-ла Маскажык» деп чечен чугаазында Ууштаарның овур-хевири.	2	С.А.Сарыг-оолдуң допчу намдарын чнемей билип алыр. Чечен чугааны аянныг номчуур. Ында Тывага хувискаал мурнунда ядыы араттарның түреңги амыдыралын Ууштаарның өг-бүлезин дамчыштыр чуруп көргүскенин билип алыр. Чогаалдың утказын шын дамчыдар, кол бодалды илередир.	Ар.73-77

35	С.А.Сарыг-оолдуң «Ол-ла Маскажык» деп чечен чугааның тема, идеязы.		«Ол-ла Маскажык» деп чогаалда бойдус чурумалының (пейзажтың) идея ажыдарынга салдарын тайылбырлаар. Чечен чугааның темазын, көдүрттүнген чидиг айтырыын тодарадыр. Дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарар. Амгы үеде алгы-кеш бүдүрер черлер дугайында чугааны чорудар. Амгы үениң маадырлары-биле танышар.	
36	ч/т. Чогаал маадырының дугайында билиг.	1	Чогаалда лириктиг маадырның, авторнуң болгаш тоожукчу авторнуң овур-хевирин тус-тус тодаргай ылгаар, тайылбырлаар. Маадыр болгаш прототип, авторнуң овуру, авторнуң чогаадыкчы допчу намдары деп билиишкиннерниң эге чадазын билип алыр. Чогаал маадырының портреди, сагыш-сеткили, культуразы, чаңчылдары, моральдыг негелделери, өскелер-биле харылзаазы, чер-чурту, хар-назыны, ниитилелде байдалы, таарымчалыг болгаш таарымча чок талаларының дугайында билип алыр. «Мээң сонуургаарым чогаал маадыры» деп кыска чогаадыгны бижиир.	Ар.80-84
37	О.Ө.Сувакпиттиң «Буянның сергези» чечен чугаазының номчулгазы.	2	Автор дугайында билиглерин хынаар. Чечен чугааны номчуур, ооң сайгарылгазын кылыр. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң туружун бадыткалдыг илередир. Айтырыгларга аас-биле харыылаар. Чогаалда болуп турар болуушкуннарны, маадырларын тодарадыр, уран аргаларның ужур-дузазын үнелээр. Сөзүглелден овур-хевирлериң янзыларын: кижиниң, бойдус чурумалының, үениң уран-чечен овурун, чылдың уран-чечен овурун, дириг амытанның уран-чечен овурун, болуушкуннуң, бир чүүлдүң уран-чечен овурун илередип билир.	Ар.84-89
38	О.Ө.Сувакпиттиң «Буянның сергези» чечен чугаазының тема, идеязы.		Чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларын, чогаалдың тургузуунуң онзагайын (пейзаж, интерьер, маадырның иштики монологу) тодарадыр. Оларның идея болгаш тема ажыдарынга салдарын тодарадыр. ТАР-ның арат чонунуң Кызыл шеригге кандыг дузаны чедиргенин; чоннуң патриотчу көдүрлүүшкүнүн, дайын чылдарында тыва бичии уругларның бир мөзүлеш овур-хевирин канчаар чураанын, чогаалдың идея, темазын билип алыр. Амгы үе болгаш кызыл кош дугайында чугаага киржир.	

39	М.М. Дуюнгарның «Хлеб» деп чечен чугааның номчулгазы.	2	М.М. Дуюнгарның допчу намдары-биле таныжар. Чогаалды тода, ыыткыр, аянныг номчуур. Коллективтиг ажыл: Чогаалдың кол утказынга хамаарышкан айтырыгларга харыылаар. Билдинмес сөстерниң утказын тайылбырлаар. Хлебти камнап, чоннуң эрткен оруун хүндүлеп, үнелеп билир. Бот хуузунда ажыл: Болуушкуннарны дес-дараалаштыр эдерти чугаалаар.	Ар.89-93
40	М.М. Дуюнгарның «Хлеб» деп чечен чугааның тема, идеязы.		Мораль, мөзүг-бүдүш айтырыын чедимчелиг дамчытканын, дайын сөөлүнде чылдарда амыдыралдың чурумалын, хлебтиң үнезин, Байырның, Белек-кыс башкының, суму даргазының овур-хевирлериниң чуруттунганын, чогаалдың кижизидикчи салдарын, уран-чеченин билип алыр. Хлеб быжырар тарааны өстүрериниң дугайында, Тываның делгемнерин шын ажыглаарының дугайында чугаага киржир.	Ар.93-96
41	Ш.М.Суваңның «Кижи-бүрүс» деп тоожузундан үзүндүлерниң утказы. Максимниң Дүктүг-оол-биле ужурашканы.	4	Автор дугайында катаптаар, айтырыгларга харыылаар. Чогаалды аянныг номчуур. Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылап тура, чогаалдың утказын билип алыр. Чогаалчының тыва литературага тоолчургу чугааларга үндезилээн элдептиг кижи-биле ужуражылга темазын бир онзагай кылдыр ажытканын; Максим биле Долаана алышкыларның Дүктүг-оол-биле билчип алганының чылдагаанын билип алыр. Максимниң Дүктүг-оол-биле ужурашканын билип алыр. Чогаалдың утказынга хамаарышкан айтырыгларга харыылаар. Бот үнелелди кылыр.	Ар.96-101
42	Ш.М.Суваңның «Кижи-бүрүс» деп тоожузунда эртемденнерниң Кадыр-Үзүкке келгенииң чылдагааны.		Чогаалды улаштыр номчуур. Алышкыларның Дүктүг-оолду Даш-оолдан чүге чажырып турарын билип алыр. Интернеттиң ужур-дузазын канчаар билип турарын тайылбырлаар, бадыткаар. Чогаалдың сюжединге дүүштүр эдерти чугаалаар. Эртемденнерниң Кадыр-Үзүкке келгенииң чылдагаанын тайылбырлаар. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр. Мөзүг-шынар айтырыын канчаар көдүргенин тайылбырлаар.	Ар.101-105
43	Ш.М.Суваңның «Кижи-бүрүс» деп тоожузундан		Чогаалды улаштыр номчуп сайгарар. Дүктүг-оолду канчаар хостап алганын билип алыр. Даш-оолдуң овур-хевирин чүге кииргенин тайылбырлап билир, кол маадыр чогум кайызыл, ону бадыткап шыдаар; маадырларга характеристика бээр. Хар-оолдуң аажы-	Ар.105-109

	үзүндүлерде маадырлар.		чаңынга үнелел бээр. Чогаал маадырларынга хамаарылгазын бадыткалдыг илередир. Персонажтарның чугааларынга дүүштүр диалог чугаа тургузар. Бөлүк-биле ажылдаар: Чогаалдың маадырларын деңнеп сайгарар. Маадырларга, оларның хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодалын, туружун илередир.	
44	Ш.М.Суваңның «Кижи-бүрүс» деп тоожузунда фантастиктиг болгаш боттуг, шынныг чүүлдер.		Чогаалды номчуур. Калбак чогаалдың сюжедин сайгарар. Дүктүг-оолдуң салым-чолун канчаар көргүскенин, тоожуда боттуг амыдыралды чуруп көргүскенин, авторнуң чогаадыкчы бодалының илерээшкинин билип алыр. Тоожуда фантастиктиг болгаш боттуг, шынныг чүүлдерни аңгылаар. Чогаалдың темазын, идеязын тодарадыр. Ук чогаал жанрының онзагайын тодарадыр, дылының чурумалдыг аргаларының тывар. Чогаалга чурук чуруур. Кижи-бүрүс дугайында кыска шинчилелди кылыр.	
45	ч/с. Чогаадыг - тоожуушкун. Чашкы үем – чаагай сактыышкыннар.	1	Кижиниң чашкы үези эң-не чараш, солун сактыышкыннар болуп артар, ада-ие, чоок кижилери-биле чаагай харылзааларын тайылбырлаар. Бичии чораанын сактып, бодалын тоожуушкун аяны-биле чиге илередир.	
	Ыт – шынчы өңнүк			
46	Х.М.Ойдан-оолдуң «Эзир» деп тоожудан эгелерниң сайгарылгазы. Бирги, ийиги эгелер.	3	Х.М.Ойдан-оолдуң дугайында презентация-биле таныжар. Тоожудан эгелерни тус-тузунда номчааш, сайгарылгазынга киржир. Чогаалда «Кижи биле бойдус» деп теманы көдүргенин, Байлаң-оолдуң салым-чолунга Эзирниң киржилгезин, тыва аңчыларның буянныг чаңчылдарын, бойдустуң чараш-каазын чураанының онзагайын билип алыр. Тыва аңчыларның ёзу-чуруму, чаңчылдары-биле таныжар. Орус-тыва найыралды көргүскенин тайылбырлаар. Тыва улустуң чаңчылдарын сагып, төрээн черииң чаражын эскерип билир. Чогаалдың тема болгаш кол идеязын тодарадыр, маадырларының овур-хевиринге, аажы-чаңынга үнелелди бээр. Чогаал маадырларын деңнеп сайгарар. Чогаалдың адын, ында сиңирген ужур-утканы илереттинген кол бодалды тодарадыр.	Ар.109-112 Ар.112-113
47	Үшкү, дөрткү, алдыгы эгелер.			Ар.113--120
48	Чедиги, сески, тоску эгелер.			Ар.121 -127
49	Ш. М. Суваңның «Азыранды» деп	2	Чечен чугааны аянныг номчуур. Чогаалдың утказын эдерти чугаалаар, айтырыгларга харыылаар.	Ар.127-131

	чечен чугаазының номчулгазы.		Коллективтиг ажыл: Соктайның портредин тургузар. Чечен чугаада бичии уругларың болгаш улуг кижилерниң иштики делегейинге үнелелди бээр. Чогаалдан уран аргаларны ушта бижиир.	
50	Ш. М. Суваңның «Азыранды» деп чечен чугаазының тема, идеязы. Литература теориязы: проза и лирика		Чогаалды улаштыр номчуур, ооң тема, идеязын тодарадыр. Чогаалдың адының идейлиг утказын, чогаалчының улуг болгаш бичии кижилерниң иштики делегейин ылгалдыг кылдыр чураанын билип алыр. Чечен чугааның кижизидикчи ужур-дузазын медереп билир, дылының уран-чеченин дамчыдып шыдаар. Ыт дугайында цитаталар, деңнелгелерни тывар. Проза болгаш шүлүк жанрларының ылгалдыг талаларының дугайында өөредиглиг чугаага киржир.	
51	«Тыва ыт, ооң салым-чолу», «Кудумчу ыттары» деп темага дискуссия.	1	Бердинген темаларны сайгарарынга киржир. Чидиг айтырыгларга хырыыны бээр, айтырыгларны салыр, бодунуң бадыткалдарын чугаалаар.	Чогаадыгга белеткел
52	Ч/с. «Хоорай, суурларда черлик ыттар айтырыын канчаар шиитпирлезе экил?» деп темага чогаадыг.	1	Угаап боданыышкынныг чогаадыгга бодалын илередир, бадыткаар. Бижимел чугааның нормаларын сагыыр.	
53	А. В. Неверовтуң «Аъштыг-чемниг Ташкент хоорай» деп тоожузундан үзүндүлер.		Чуртта болуп турган амыр эвес үелерни көрген херечи, бөдүүн чоннуң амыдыралын билир чогаалчы – Александр Неверовтуң допчу намдары-биле таныжар. Очулга ажылының ужур-дузазын чугаалаар. А. К. Делгер-оолдуң очулдурганы чогаалды номчааш, сайгарар. Тоожудан үзүндүлерни номчуп, таныжар, темазын, идеязын тодарадыр. 12 харлыг Додонов Мишканың овур-хевиринге үнелелди бээр.	
	Төрээн чуртум делгемнери...			
54	С.А.Сарыг-оолдуң «Күс» деп шүлүүнүң	1	С.А.Сарыг-оолдуң намдарынга хамаарышкан кроссвордту тывар.	Ар.132

	идей-тематиктиг утказы.		Шүлүктү аянныг номчааш, ында күскү бойдустуң өңнерин чуруп, күскү ажыл-агыйны уран-чечен аргаларны ажыглап илереткенин; амыдыралдың сергек, хөглүг хөөннерин ажытканын билип алыр. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр, ужур-утказын бадыткалдыг илередир. Күскү ажыл-иш, чараш күскү бойдусту хайгаарап, чарашсынар. Эжеш ажылдаар: Шүлүктүң сагыш-сеткил илередип турар кол бодалын тодарадырынга дылдың кандыг аргалары салдарлыг болганын илередир. Бөлүк-биле ажылдаар: Лириктиг маадырның овуру болгаш күскү бойдус чурумалы-биле ажыл. Күс дугайында орус болгаш өске-даа чогаалчыларның шүлүктери-биле танышар. Шээжи-биле аянныг номчулганы чедингир күүседир.	
55	М.Б.Доржунуң «Экии, Тывам!» деп шүлүүнде төрээн черинге ынакшылды илереткени.		М.Б.Доржунуң допчу намдарын билип алыр. Шүлүктү аянныг номчуур. Чогаалдың идейлиг ужур-утказын илередир. Шүлүкте илереттинген кол бодалга авторнуң хамаарылгазын илередир. Тема болгаш идеяны тодарадыр. Сөзүглелге даянып, Тываның овурунга бадыткалдыг үнелелди бээр. Өскен-төрээн Тывазынга чоргааралын, ынакшылын илередип, авазынга дөмейлээнин; хөөмей-сыгытты алдаржыдып, төрээн черииң каас-чаражын алгап-мактап, патриотизм темазын чедимчелиг ажытканын билип алыр.	Ар.133
56	А.А.Даржайның «Өгге йөрээл» деп шүлүүнде тыва өгнү алдаржытканы.	1	Шүлүктү аянныг номчуур, идейлиг пафосту тодарадыр. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың тургузуун (композицияны) онзагайлап билир. Чогаалдың ужур-утказынга авторнуң хамаарылгазын тодарадыр. Лириктиг маадырның тыва өгге чоок хамаарылгазын илереткенин, тыва бөдей өгнү алдаржыдып, төрээн чурт дугайында теманы бир янзы ажытканын, йөрээл хевирин сайзыратканын билип алыр. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыр, бижиттинген онзагайын, тургузуун тайылбырлаар.	Ар.135 Чогаадыгга белеткел.
57	ч/с.Чогаадыг. Өг – көшкүн чоннарның оран-савазы.		Азия чоннарының чурттаар оран-савазы өг дээрзин; ооң эптиин, ажыктыын, аңаа хамаарышкан чаңчылдарны тайылбырлаар. Бодунуң бодалын тода илередир, чогаадыгның тургузуун сагыыр.	
58	С.Б.Молдурганың «Амытаннар чылы»	1	Тыва улустуң чыл санаашкынының шүлүкте илереп келгенин, амытан бүрүзүнүң онзагай аажы-чаңын, тускай шынарларын уран-чечени-биле ажытканын билип алыр.	Ар.138

	деп шүлүүнде чыл санаашкыны.		Чогаалга даянып, чөөн чүк улузунуң ай-хүн санаашкынында ниити, бот-тускайлаң онзагай талаларын илередир. Тыва чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин, ёзу-чаңчыларын онзагайлап өөренир.	
59	ч/т. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары. Пафос.		Проза биле шүлүк уран-чечен чугааны организастаарының ийи кол хевири дээрзин, оларның ылгавырлыг талаларын билип алгаш, тайылбырлаар. Тодарадып, бадыткап, түңнеп билир.	Ар.142
60	У. О. Оралбаевтиң «Тыва черге мөгейиг» деп шүлүүнүң сайгарылгазы.		Чогаалчы О. Оралбаевтиң чогаадыкчы намдары-биле танышар. Н. Ш. Куулар очулдурганы шүлүктү номчуур, ооң идейлиг ужур-утказын тайылбырлаар. Тыва чоннуң иштики делегейииниң бай-байлаан чогаалга даянып тодаргайлаар. Авторнуң ажыглааны дылдың уран чурумалдыг аргаларын тывар, сайгарар, өөредиглиг чугаага киржир.	
	Көжеге-даа ажыттынды...			
61	В.Ш.Көк-оолдуң «Чаргы» деп шиизинде кол чөрүлдээлер.	2	В.Ш.Көк-оолдуң допчу намдары-биле танышар. Шиини рольдап номчуур. Ында кол чөрүлдээниң үнген дөзүн, кол персонажтарның овур-хевирлерин, аажы-чаңнарын, оларның аразында харылзааларын; чогаалдың кижизидикчи утка-шынарлыын, дылының уран-чеченин билип алыр. Уруглар чогаалын бижиринге фантастика жанрының салдарын тодарадыр. Делегей, амыдырал дугайында шиңгээдип алырынга дузазын илередир. Шииниң улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын сайгарар. Чогаалдың идейлиг ужур-утказын тайылбырлаар. Чидиг айтырыглыг байдал: шииде чөрүлдээни илередип билир. Шииниң маадырларының овур-хевиринге үнелел бээр, оларны деңнеп, бадыткалдыг сайгарар. Маадырларның хөделиишкинииңге хамаарыштыр бодунуң бодалын, туружун илередир. Шииниң тема, идеязын, маадырларын тодарадыр, бадыткаар, түңнээр. «Көжеге-даа ажыттынды!» деп төлевилел тургузарынга киржир.	Ар.144
62	В.Ш.Көк-оолдуң «Чаргы» деп шиизиниң тема, идеязы.			
63	Е.Т.Тановаңың «Илбилиг согун» деп фантастиктиг	3	Е.Т.Тановаңың допчу намдары-биле танышкаш, викторина айтырыгларынга харыылаар. Шииниң эгелерин тус-тузунда рольдап номчааш, сайгарылгазын кылырынга киржир.	Ар.149-156

	чугаазында эрткен үеже аян-чорук. Бирги көжеге. Бирги көргүзүг.		Чогаалда Чеченмаа биле Мергенниң овур-хевирлерин дамчыштыр илби-шидини ажыглааш, эрткен үеже аян-чорукту көргүскенин, шииде шаандагы тыва амыдыралды чураанын, ооң фольклорлуг үндезиннерин, кижизидикчи салдарлыын, тыва литературада баштайгы хуулгаазынныг шии болуп турарын билип алыр. Чеченмаа биле Мергенниң овур-хевирлерин канчаар чураанын тайылбырлаар. Чогаалдың бижиттингенииң онзагайын, маадырларның кижизидикчи ролюн тодарадыр, бадыткаар.	
64	Шииде Чеченмаа биле Мергенниң овур-хевирлери. Ийиги, үшкү көргүзүг.			Ар.156-162
65	Дөрткү, бешки көргүзүглер. Чогаалдың бижиттингенииң онзагайы.			Чогаадыгга белеткел
66	ч\с. Угаап боданыышкынныг чогаадыг дугайында кыска билиг. «Мен бодумнуң үемге төлептиг мен бе?»	1	Угаап боданыышкынныг чогаадыгны канчаар бижиирин; кижиниң чурттап турар үезиниң дугайында, аңаа төлептиг мен бе деп айтырыгның харыызын билир. Бодалын шын, тода илередир, бижимел чугааның нормаларын күүседир.	Танышканы чогаалчылар дугайында каталтаар
67	Кыска төлевилел. «Танышканым чогаалчылар» азы тест айтырыглар.	1	Чыл дургузунда танышканы чогаалчыларның, оларның чогаалдарының дугайында; номчаан чүүлүнүң идей-тематиказы, жанрын тайылбырлаар. Чогаалчылар болгаш оларның чогаалдарының дугайында алган билиглерин бижыглаар, түңнээр, бадыткаар.	
68	Теория билиглеринге хамаарышкан айтырыглар. Оюн «Хуулгаазын шөл («Поле чудес»	1	Чыл дургузунда танышкан литература теориязынга билиглерин бижыглаар, түңнээр. Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар; ыр, кожамык, алгыш-йөрээлдер; авторлуг тоолдар; гипербола, литота, метафора, диригжидилге; чечен чогаал маадырларының, проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талаларының дугайында тайылбырларны бээр.	Уран-чечен аргалар дугайында каталтаар.

	деп оюнга үндезилээн)		Ук оюннуң дүрүмнерин сагыыр, айтырыгны салыр, харыызын шын тывар, тиилекчилерни тодарадыр. «Чогаалдарда уран аргаларның ужур-дузазы чүдел?» деп айтырыгга харыыны бээр.	

Төрээн чогаал. 7 класс (68 шак)

Ному: Төрээн чогаал. 7 класс. Е.Т.Чамзырын, Н.Ш.Куулар, А.Х.Херел, ИРНШ., 2022.

Программазы: Федералдыг ажылчын программа. Л.Х.Ооржак. 2023.

№	Темазы	Шагы	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры	Онаалга
	Киирилде			
1	Литература – амыдыралдың көрүнчүү.	1	Чечен чогаалдың кижиниң хевирлеттинерингe салдарын тодарадып тайылбырлаар. Чогаалчы кижиниң ажыл-ижин чырыдып билир. Чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле харылзаалыын илередир. Бодунуң номчаан чогаалын үнелеп, ооң идейлиг ужур-утказын ажыдып билир. Чечен чогаалда овур-хевирлерниң болгаш болуушкуннарның сырый холбаалыын бадыткалдыг илередир. Литератураның амыдырал-биле тудуш харылзаалыын бадыткап чугаалаар.	
	Чеченнерниң сөңү			
2	«Танаа-Херел» деп маадырлыг тоолдуң утказы.	3	Тоолду аянныг номчуур, утказын шын дамчыдар. Тыва тоолдуң аянын аас чугаага дамчыдар. Сайгарылгазын кылыр. Маадырлыг тоолдуң тывылган төөгүзүн, чөптүг чорук дээш демиселчилерниң маадырлыг чоруктарын алдаржытканын, аас-кежиктиг чуртталга болгаш чаагай келир үе дугайында чоннуң күзелиниң илерээшкинин медереп билир.	
3	«Танаа-Херел» деп маадырлыг тоолда кол маадыр.		Кол маадыр Танаа-Херелдиң амыдыралын таныштырар. Ооң овур-хевирин, маадырлыг чоруктарын, эрес-дидимин, угаанныын, сөзүнге шынчызын, даанган хүлээлгезин күүсеткенин тайылбырлаар.	

4	«Танаа-Херел» деп маадырлыг тоолдунда Шаң-Хаан биле Шулбус-Хаанның овур-хевири.		Шаң-Хаанга болгаш Шулбус-Хаанга деңнелгелиг үнелелди бээр. Алдын даңгынаның угаанныын, арга-хоргалыын тайылбырлаар. Дилги кежи бөрттүг чөнүк ашактың оглунга, ооң аьдынга, дериг-херекселинге хамаарышкан эпитеттерни, деңнелгелерни, гиперболарны тывар. Чогаалдың идейлиг утказын тодарадыр, түңнээр. Тоолдуң тургузуун, дылының уран-чеченин тайылбырлаар. Коллективтиг ажыл: Маадырлыг тоолдуң тема, идеязын тодарадыр. Маадырларның овур-хевиринге үнелел бээр. «Национал ааажы-чаң» деп терминге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередир.	
5	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп тоолдуң тыва улустуң аас чогаалында онзагай туружу.	2	Тоолду аянныг номчуур, сайгарар. Билдинмес сөстерниң утказын билип алыр. «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп маадырлыг тоолдуң улустуң аас чогаалында туружун болгаш утказын тодарадыр. Маадырлыг тоолдуң тема болгаш идеязын тодарадыр.	
6	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп тоолда Бора-Шээлейниң овур-хевири.		Бора-Шээлейниң маадырлыг, тывынгыр чоруктарын, угаанныын, чечен-мергенин тайылбырлаар. Маадырлыг тоолда кыс кол маадырның өске овур-хевирлерниң маадырлыг чоруктар кылырынга эрес-дидимин ажыдарын тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдары, бойдус чурумалының, портреттиң, детальдың эпостуң утказын тодарадырынга салдарын сайгарар.	
7	Чогаал теориязы. Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг.	1	Тыва улустуң аас чогаалында эпостуң 3 кол хевирин ылгап турар бөлүктерниң дөмей болгаш ылгавыр талаларын, номчаан тоолдарынга даянып алгаш, сайгарылганы кылыр. Маадырлыг тоолдарның тургузуг, утка-хөөн болгаш бижиттингениниң онзагайы-биле таныжар. Дылдың чурумалдыг аргаларының, бойдус чурумалының, портреттиң, детальдарның идея тодарадырынга салдарлыын сайгарып билир.	
8	Ч/с. Чогаадыг.	1	«Тыва улустуң аас чогаалы – бистиң эртиневис» деп угаап боданыышкынныг чогаадыгны бижиир. Бижимел чугааның нормаларын сагыыр.	

	Аас чогаалының салдары-биле			
9	В.С. Серен-оолдуң «Каң-кыс» деп маадырлыг тоолдуң аянныг номчулгазы.	3	В. С. Серен-оолдуң чогаадыкчы намдары-биле таныжар. Тоолду номчуур. «Бокту-Кириш Бора-Шээлей» деп маадырлыг тоол-биле дөмей талаларын болгаш ылгалдарын илередир.	
10	В. Серен-оолдуң «Каң-кыс» деп тоолунуң кол маадыры.		Каң-кыстың мөзү-шынары, төрээн черинге болгаш ынакшылга бердингенин бадыткап чугаалаар. Кол маадырлар Каң-кыстың эпос маадыры Бора-Шээлейниң овуру-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылыр. Кан-кыстың овур-хевирин көргүскен чуруктан чурааш, утказын тайылбырлаар.	
11	Тоолдуң уран-чечени болгаш дылының байлаа.		Чогаалдың жанрын, тема, идеязын, сюжедин, тургузуун (композицияны) тодарадып, сайгарар. Тоолдарны болгаш литературлуг тоолдарның ниити болгаш ылгалдыг талаларын, онзагайын бадыткалдыг сайгарар.	
12	М.Б. Доржунуң «Аас чогаал» деп шүлүнде улустуң аас чогаалының мөңгезин угаатканы.	1	М.Б. Доржунуң дугайында айтырыгларга харыылаар. Аас чогаалының хевирлерин сактыр. Шүлүктү аянныг номчуур, ооң темазын, идейлиг утказын тодарадыр. Лириктиг маадырның салдарын тодарадыр. Лириктиг чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткаар. Лириктиг чогаалды сайгарар.	
	Тыва чогаалчыларның прозазы			
13	М. Б. Кенин-Лопсанның «Хайыралыг Калчан-Шилги» деп тоожузунда Эртине кырган биле Калчан-Шилгиниң найыралы.	4	М. Б. Кенин-Лопсанның намдары-биле немей таныжар, тестиге харыылаар. Тоожудан эгелерни аянныг номчуур, сайгарылгазын кылыр. «Холу чадагай ирей», «Шоодайлаткан кулун», «Аяк сүттүң ачызы», «Чарлыышкын» деп эгелерде Эртине кырганның аъды-биле найыралының кайыын, канчалдыр эгелээнин, аът – көшкүн чоннуң хөлгези, эр кижиниң идегелдиг эжи дээрзин билип алыр. Маадырларның овур-хевирлеринге үнелелди бээр, оларның чогаалдың идейлиг ужур-утказын ажыдарынга салдарлыын тодарадыр.	

14	М. Б. Кенин-Лопсанның «Хайыралыг Калчан-Шилги» деп тоожузунда Эртине кырганның овур-хевири болгаш чагыы.		Аянныг номчуур, эдерти чугаалаар. «Хол дээрбези», «Кестирген пөш», «Бомбалаткан балыктар» деп эгелерде Эртине ирейниң кижизии, ажы-төлге ынаан, мал-маганга, бойдуска хумагалыын, мерген угаанныын шынзыдар. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларн тургузар. Харыылап тура, бодунуң бодалын, туружун шын база бадыткалдыг илередир.	
15	М. Б. Кенин-Лопсанның «Хайыралыг Калчан-Шилги» деп тоожузунда бойдуска хумагалыг чорук.		Эгелерни аянныг номчааш, сайгарылгазынга киржир. «Пөш дөзүнде чыдын», «Кырганның читкени», «Ээзиниң чагыы», «Манаашкын», «Эзирниң өлүмү даглар бажында» деп эгелерде Эртине ирейниң төрээн черинге ынаан, бойдуска, дириг амытаннарга хумагалыын көргүскенин, чагыг-сөзүнүң үнелиин, Калчан-Шилгиниң ээзинге шынчызын бадыткаар. Тоожунуң кол бодалын тодарадыр.	
16	М. Б. Кенин-Лопсанның «Хайыралыг Калчан-Шилги» деп тоожузундан эгелерге түңнел.		Чогаалдың ниити литературлуг сайгарылгазын кылыр. Чогаалда кол тема, идеяны тодарадыр. Чогаалдын уран-чеченин сайгарар. Билиглерин быжыглаар, бадыткаар, түңнээр.	
17	Литература теориязы: чогаалдың тема болгаш идеязы	1	Чогаалдың тема болгаш идеязының дугайында теориялыг билиглерни чедип алыр.	
18	Ч/с. Чогаадыг.	1	«Аът – тыва кижинин өңнүү» темага угаап боданыышкынныг чогаадыгны бижиир. Бижимел чугааның нормаларын сагыыр.	
	Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы			

19	Дожоогийн Цэдэвтиң «Улуг Гобиде өг» деп шүлүүнүң идейлиг утказы.		Чогаалчы Дожоогийн Цэдэвтиң дугайында тайылбырны дыңнаар. Сөзүглелди аянныг номчуур. Шүлүктү Ю.Ш. Кюнзегеш очулдурганын билип алыр. Номчаан чогаалынга дүүштүр деңнелгелиг сайгарылганы кылыр: чоннуң ниити, бот-тускайлаң чаңчылчаан культуразының онзагайы. Шүлүктүң темазын, идейлиг утказын тодарадыр.	
20	С.Р. Элляйның «Экии, тыва чонум!» деп шүлүүнүң сайгарылгазы.	1	Чогаалчының чогаадыкчы намдары-биле таныжар. Чогаалда национал онзагай деп билиишкин-биле ниити таныжар. Шүлүктү Ю.Ш. Кюнзегеш очулдурганын билип алыр. Россия чоннарының чечен чогаалының жанр болгаш утка-хөөн талазы-биле онзагайынга хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын илередип өөренир. Чогаалдың ужур-утказын көргүзеринге лириктиг маадырның ролюн илередир. Шүлүктү сайгарар.	
	Мен – чаа Тываның оглу мен. Тыва чогаалчыларның прозазы			
21	С. К.Токаның «Араттың сөзү» деп романындан эгелерде тыва, орус чоннарның найыралы.	6	С. К.Токаның допчу намдары-биле немей таныжар. «Араттың сөзү» деп романның бижиттинген төөгүзү-биле кыска-биле таныжар. Мурнуку класстарга өөренген эгелерге хамаарышкан сактыышкынныг экскурсияны чорудар. Чогаалды аянныг номчуур. «Чаа ужуражыышкыннар» деп эгеде бөдүүн кижилерниң овур-хевирин ынакшылдыг болгаш чылыг сөстер-биле чуруп көргүскни, тыва-орус найыралды дамчытканын билип алыр. Чогаалдың сюжет болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын тайылбырлаар. Маадырларның овур-хевирлериниң романның утказын ажыдарынга салдарын сайгарган чугаага киржир.	
22	С. К.Токаның «Араттың сөзү» деп романында «Кайнаар баарыл?» деп эгеде бөдүүн кижилерниң овур-хевири.		Эгелерни аянныг номчуур. «Кайнаар баарыл?» деп эгеде бөдүүн кижилерниң овур-хевиринге удур каржы бай Чолдак-Степанның, Наталья Прокопьевнаның, Идам-Сүрүңнүң овур-хевирлерин сайгарар. Чогаалдың сюжет болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын тайылбырлаар. Чогаалдың маадырларынга характеристиканы бээр.	

23	С.К.Токаның «Араттың сөзү» деп романында орус-тыва хөлечиктерниң найыралы, угаан-медерелиниң одунганы.		Эгелерни аянныг номчуур. «Чер бажыңга» деп эгеде Тывыкының хөлечиктей бергенин, ооң орус хөлечиктер-биле найыралын билип алыр. Даш-Чалаңның, Чолдак-Степанның овур-хевирлеринде дарлакчы ниитилелдиң моральдыг мөзүзүн көргүскенин тайылбырлаар. Шаандагы үениң байдалын чогаалга даянып тайылбырлаар.	
24	С.К.Токаның «Араттың сөзү» деп романында партизаннар – хосталга дээш, чон дээш демиселчилер.		Эгелерни аянныг номчуур. «Одаглар хып турар» деп эгеде Тывыкының партизаннар-биле ужурашканын, угаан-медерелиниң одунганын, келир үеге бүзүрелин көргүскенин тайылбырлаар. Бот хуузунда ажыл: Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын планнарны тургузар. Темага дүүштүр бижимел дыңнадыгны кылып билир. Чогаалга хамаарышкан айтырыгларга өөреникчи боду бадыткалдыг харыылаар.	
25	С.К. Токаның «Араттың сөзү» деп романының кол идейлиг утказы, маадырлары.		Чогаалда тыва чоннуң төөгүзүн Тывыкының амыдыралын дамчыштыр көргүскенин тайылбырлаар. Романының кол идейлиг утказын тайылбырлаар. Маадырларга түңнел характеристиканы бээр. Кол төөгүлүг үени чураанын, дыл-домааның онзагайын сайгарар. Шилиттинген эгелерниң уран-чеченин сайгарып чугаалаар.	
26	Ч/с Чогаадыг.		«Тывыкының орус эштери-биле найыралы» деп угаап боданыышкынныг чогаадыгны бижиир. Орус-тыва найырал дугайында тайылбырны кылыр. Чогаалда Тывыкынын эң баштайгы эжин тодарадып тайылбырлаар. Ванька Родин база Вася, Сережа Санниковтар-биле найыралдажып таныжып алганын база олар-биле эдеришкеш, чаа чүүлдерни билип алганының дугайында чогаадыынга илередир. Найырал дугайында үлегер домактарны ажыглаар.	

27	С.А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романында улусчу ёзу-чаңчылдарны көргүскени.	3	Чогаалчының номнарының делгелгези-биле таныжар, автор дугайында немей билип алыр. Тыва литературада С.А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалының ужур-утказы болгаш туружу-биле таныжар. «Дагаа чылдыг мен», «Шагаа» деп эгелерниң сайгарылгалыг номчулгазын кылыр, ында улусчу ёзу-чаңчылдарның, байырлалдарның, оюннарның бичии Аңгыр-оолдуң угаан-бодалының хевирлеттинип бижыгарынга ужур-дузазын көргүскенин тайылбырлаар. Чогаалда болуушкуннарның болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын илередир.	
28	С.А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романының кол маадыры – Аңгыр-оолдуң овур-хевири.		«Пөш бажынга» деп эгени номчуур. Кол маадырны дамчыштыр тыва чоннуң амыдыралын көргүскенин тайылбырлаар. Өскүс оолдуң салым-хуузун, өөрүшкүзүн, муңгаралын тоожуда уран-чечен көргүскенин бадыткаар. Аңгыр-оолдуң төлептиг ажы-чаңы, ак-сеткилдии, сонуургаачалын билип алыр. Авторнуң уран аргаларны ажыглаанының сорулгазын тайылбырлаар.	
29	С.А.Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романынга түңнел кичээл.		Романның идейлиг утказын, маадырларын сайгарар. Чогаалдан үлегер домактарны, бурунгу тыва сөстерни сөзүглелден тывар. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын планны тургузар. Чогаалдың ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузар. Чогаалдан тыва чоннуң амыдыралының кандыг чораанын тодарадыр, чижектер-биле бадыткаар.	
30	Ч/с. Чогаадыг.	1	«С.А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романындан эгелерде улусчу ёзу-чаңчылдарны көргүскени» деп темага угаап боданыышкынныг чогаадыгны бижиир. Дыл нормаларын сагыыр.	
31	Б. Д. Хөвеңмейниң «Чүү болганыл?» деп чечен чугаазында мөзү-бүдүш айтырыы.	1	Б. Д. Хөвеңмейниң допчу намдары-биле таныжар. Чечен чугааны аянныг номчуур, билдинмес сөстерниң утказын билип алыр. Чогаалды сайгарар, ооң темазын, идейлиг утказын тодарадыр. Кол маадырның овур-хевириниң болгаш дылдың уран аргаларын тодарадыр, чижектерин ушта бижиир.	
32	Дискуссия.	1	Мөзү-бүдүш темазынга дискуссияга киржир. Бодунуң туружун бадыткаар. Чугаа культуразын сагыыр.	

	Угаан болгаш сеткил. Тыва чогаалчыларның прозазы			
33	С. А.Сарыг-оолдуң «Соругга» деп чечен чугаазында бойдустуң чурумалы.	2	Чогаалды аянныг номчуур. Билдинмес сөстерни утказын билип алыр. Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, бойдус биле кижиниң аразында харылзаалыын тодарадыр. Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, бойдус биле кижиниң аразында харылзаалыын тодарадыр.	
34	С. А.Сарыг-оолдуң «Соругга» деп чечен чугаазында Дукарның овур-хевири.		Чогаалды улаштыр номчуур, айтырыгларга харыылаар. Кол маадыр Дукарның, ооң психологтуг байдалын тодарадып, аңаа характеристика бээр. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын илередир. Чогаалдың адының ужур-утказын, детальдарны көргүскенииң салдарын тайылбырлаар. Чечен чугааның сюжедин, ында көдүртүнген чидиг айтырыгларны тодарадыр.	
35	ч/т. Чечен чугаа дугайында билиг.	1	Чогаал теориязындан чечен чугаа дугайында билигни чедип алыр.	
36	О. Ө. Сувакпиттиң «Ыылар» деп өөрлеш шүлүктеринде бойдус камгалалының темазы	2	Өөрлеш шүлүктерни аянныг номчуур, утказын сайгарар. Бойдус камгалалының темазын чогаалда чырытканының онзагайын илередир. Шүлүктүң кол нарын айтырыын тодарадыр. Шээжи-биле аянныг номчуур. Чогаалда авторнуң бот-тускайлаң тоожуушкун аянының онзагайын илередир. Амыдыралда тургустунуп турар чидиг айтырыгларны тодарадыр, аңаа харыыны бээр.	
37	О. Ө. Сувакпиттиң «Ыылар» деп чогаалының уран-чечени.		«Ыылар» деп өөрлеш шүлүктерниң ханы уткалыын, сеткил-сагышка дээштиин, сөзүнүң уран-чеченин тайылбырлаар. Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыр. Бойдус камгалалынга хамаарышкан төлевилелди бот-тускайлаң тургузар. Уругларның сагыш-сеткидин хөлзедип, дүвүредиптер строфаларның кайы-бирээзин шээжи-биле доктаадыр.	

38	К.-Э. К. Кудажының «Кызыл-Бөрттүг» деп тоожузунда кол маадырның бичиизинде амыдыралы.	3	Чечен чугаа – улуг эвес, биче хемчээлдиг проза жанры деп билип алыр. Чечен чугааның проза жанрының өске хевирлеринден ылгалын тайылбырлап билир. К.-Э. К. Кудажының дугайында немей билип алыр. Чогаалды аянныг номчуур. Бичии оолдуң амыдыралы-биле таныжар, ада-иезиниң оолга хамаарылгазын, адазының оглун өөредип алыр күзелин тодаргайлап чугаалаар. Тоожунуң сайгарылгазын кылып тура, дылдың чурумалдыг аргаларын илередир. Өөренген чогаалынга даянып, чараш мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткил үнезинге хамаарыштыр маадырның сүзүктерин илередир. Чечен чугааның бичии маадырының психологтуг болгаш эмоционалдыг байдалдарын тодарадыр. Мөзү-шынар темазын авторнуң ажытканын билип алыр.	
39	К.-Э. К. Кудажының «Кызыл-Бөрттүг» деп тоожузунда тыва араттарның бот-медерелиниң оттуушкуну.		«Кызыл-Бөрттүг» деп чогаалда тыва араттарның бот-медерелиниң оттуушкуну, оларның амыдыралында чаа чүүлдерни көргүскенин тайылбырлаар. Чурттуң төөгүзүнүң чидиг айтырыгларын болгаш чоннуң сорук-күзелин чуруурда, кол маадырның болгаш ийиги черге маадырларның овур-хевирин дамчыштыр көргүскенин тайылбырлаар. Уран аргаларны тодарадыр.	
40	К.-Э. Кудажының «Кызыл-Бөрттүг» деп тоожузунда төлептиг маадыр.		Тоожуда Кызыл-Бөрттүг – төлептиг маадыр дээрзин тайылбырлаар. Маадырның кижизиг мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңының чаарттынып өскерилгенин, үзел-бодалын тайылбырлаар. Чогаалдың кол маадырының прототиви Бии-Хемниң Хүт чурттуг сураглыг журналист Маады Кара-Тоннуг Допчулович «Шын солунга» чогаалчы К.-Э.К.Кудажы-биле кады ажылдап чораан, ооң чоок эжи деп билип алыр. Тоожунуң идейлиг утказын, уран-чеченин болгаш ужур-дузазын түңнеп чугаалаар. Кичээлге чогаалдың идейлиг утказын түңнеп, маадырларынга үнелелди берип, аас чугаазын сайзырадыр. Өөренген чогаалынга даянып, чараш мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткил үнезинге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередир.	
41	Ч/с. Чогаадыг.	1	«Кызыл-Бөрттүг – төлептиг маадыр» деп темага чогаадыгны бижиир.	

42	Ш. М.Суваңның «Чээн оол» деп чечен чугаазында дириг амытаннарга кижиниң хамаарылгазы.	1	Ш. М.Суваңның дугайында немей билип алыр. Чогаалды аянныг номчуур. Кол маадыр – бичии оолдуң психологтуг байдалын, аажы-чаңын тода чуруурда, авторнуң туружун тайылбырлаар. Оолдуң психологтуг байдалын дылдың чурумалдыг аргаларын дамчыштыр илереткениниң онзагайын тодарадыр. Маадырларның сагыш-сеткил байдалын чураанының онзагайын тайылбырлаар. Мөзү-шынар темазының чидиг айтырыгларын дылдың чурумалдыг аргалары база дээштиг аргалар дузазы-биле чырытканын тодаргайлап билир.	
	Чечен чогаал делегейинде мөңге темалар. Тыва чогаалчыларның прозазы			
43	С. Б. Пюрбюнуң «Эргеппей дугайында тоожузунуң» номчулгазы.	3	С. Б. Пюрбюнуң намдарын немей билип алыр. Чогаалды аянныг номчуур. Ооң төөгүлүг үндезинин тургузуп билир. Чогаалдың маадырларынга болгаш болуушкуннарынга авторнуң хамаарылгазын илередир.	
44	С. Б. Пюрбюнуң «Эргеппей дугайында тоожузу» деп чогаалда Эргеппейниң овур-хевирин көргүскени.		Чогаалды улаштыр номчуур, сайгарылгазын кылыр. Чылгычы кижиниң овур-хевирин, эрги болгаш чаа чүүлдерниң үскүлежиишкинин тайылбырлаар. Чогаалдың сайгарылгазынга хамаарышкан бот хуузунда, коллективтиг ажылдарга киржир. Кол маадырның овур- хевиринге үнелел берип, ооң өскелерге бот-башкарнып өөренирингe кижизидикчи салдарын тодарадыр. Аныяк кижиниң өзүлдезинге улуг кижиниң чаагай салдарын аныяктарның медереп билир. Санданның салым-хуузунга Эргеппейниң дузазын тайылбырлаар.	
45	С. Б. Пюрбюнуң «Эргеппей дугайында тоожу» деп чогаалга түңнел кичээл.		Хыналда айтырыгларга харыылаар. Чогаалдың маадырларынга характеристиканы бээр. Деңнелгелер, метафораларны, эпитеттерни, үлегер домактарны тывар. Уран-чечен аргаларның ужур-дузазын тайылбырлаар. Чогаалдың темазын болгаш идеязын, маадырларының овур-хевирлерин сайгарар.	
46	ч/т. Тоожу дугайында билиг.	1	Чогаал теориязын сайгарар. Тоожу дугайында билигни сайгарар. Тоожу – эпиктиг калбак чогаал жанры деп билиишкинни тодарадыр. Тоожу биле чечен чугааның ылгалын тайылбырлаар. Литература теориялыг кол терминнер, билиишкиннер-биле танышар.	

47	О. К. Саган-оолдуң «Найырал» деп чечен чугаазында төөгүлүг үени көргүскени.	1	О. К. Саган-оолдуң чогаадыкчы намдары-биле танышар. «Найырал» деп чечен чугааны аянныг номчуур, утказын эдерти чугаалаар. Чогаалдың амыдыралчы үндезиннерин, кол маадырның иштики делегейиниң (психологиязының) болгаш аажы-чаңының өскерлиринге салдарлыын илередир. Номчаан чүүлүн чоок кылдыр эдерти чугаалаар (Адар-оол болгаш Марусяның аян-чоруу, бойдустуң берге байдалдарының үезинде боттарын алдынып билири).	
48	О. К. Саган-оолдуң «Найырал» деп чечен чугаада амыдыралчы найыралды көргүскени.	1	Чогаалды номчуур. Найырал темазын чуруп көргүскенин сайгарар. Чечен чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадыр, чогаалда пейзажтың салдарын тайылбырлаар. Маадырларның овур-хевиринге үнелел бээр. Чогаалда төөгүлүг үени уран-чечен көргүскенин тайылбырлаар. Дайын сөөлүнде Тываның байдалын, 1940-1950 чылдарда Тывага эмчилер, башкыларның чедип келгениниң дугайында билип алыр. Баштайгы башкыларга тураскаалды кылганының ужуру. Орус-тыва найыралды чедимчелиг көргүскенин тайылбырлаар.	
49	К.-Э. К. Кудажының «Сарыг-оолдуң плантациязында» кол маадырның овур-хевири.	1	Чечен чогаалды аянныг номчуур, темазын болгаш кол бодалын тодарадыр, чогаалда пейзажтың салдарын билир. Маадырларның овур-хевиринге үнелелди бээр, чечен чугааның дылының онзагайын сайгарар.	
50	М. Б. Доржунуң «Дайынныг кино көргеш…» деп чечен чугаазында дайынның коргунчуг уржуу.	1	М. Б. Доржунуң чогаадыкчы намдарын немей билип алыр. Чогаалды аянныг номчуур, ооң сайгарылгазынга идепкейлиг киржир. Матрёнаның овур-хевиринге даянып, дайын темазын тодаргай илередир. Салгалдар аразының харылзаалыын чогаал сөзүглелинден ажыдып шыдаар. Орус херээжен маадыр Матрёнага авторнуң хамаарылгазын бодунуң билип турары- биле тайылбырлаар. Салгалдар аразында харылзааны чогаал сөзүглелиниң ажыдып шыдаанын тайылбырлаар.	
51	Чогаал теориязы. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг	1	Литература-теориялыг кол терминнер, билиишкиннер-биле танышар, чогаалдың сайгарылгазынга ажыглаар. Композиция болгаш сюжет дугайында билип алыр.	

52	И. Б. Иргиттиң «Эргим Уля угбай» деп новеллазында бөдүүн орус кадайның овур-хевирин көргүскени.	1	Новелла деп чүл, билип алыр. Чогаалчы Игорь Иргиттиң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле каксы танышар. Новелланы аянныг номчуур, утказын чугаалаар. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыр. Өөренген литература-теориялыг терминнер, билиишкиннерге даянып чогаалды сайгарар. Бердинген темага чогаадыгны бижиир.	
	Поэтиктиг одуруглар ...			
53	С. Б. Пюрбюнүң «Төрээн дылымга» деп шүлүүнде авторнуң төрээн дылынга ынаан, чоргааралын дамчытканы.	1	Лириктиг чогаалды аянныг номчуур. Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадыр. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тайылбырлаар. Төрээн дылын өөрениринiң чугулазын билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг илередир.	
54	А. А. Даржайның «Авамга» деп шүлүүнде ие кижиниң төлүнге ханы ынакшылын илереткени.	1	А. А. Даржайның чогаалдарынга хамаарышкан кровссвордту тывар. Шүлүктү аянныг номчуур, ооң темазын болгаш идеязын тодарадыр. Ава кижиниң овурун тускай чуруп илереткенин тодарадыр. Аваның өг-бүледе, ниитилелде ажык-дузазының дугайында угаап бодап, чогаалга даянып сайгарар. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалда илереп келгенин, оларның тема, идея ажыдарынга салдарлыын сайгарар. Шээжи-биле аянныг номчуур.	
55	Чогаал теориязы. Шүлүк дугайында билиг.	1	Өөренген литература-теориялыг терминнер: шүлүк, аян, хемчээл болгаш өске-даа билиишкиннерге даянып, сайгарылганы кылып билир.	

56	М. А.Күжүгеттиң «Бак сагыш башка халдаар» деп шүлүүнүң кижизидикчи ужур-утказы.	1	М. А.Күжүгеттиң намдарын немей билип алыр. Шүлүктү аянныг номчуур, сайгарылгазын кылыр. Кижилерниң ааажы-чаңында үнелиг болгаш күзенчиг эвес чүүлдерни номчаан чогаалында илереттингенин бодунуң туружу-биле тодаргайлаар. Шүлүктүң адының утказы, аас чогаал-биле харылзаазын тодарадыр.	
57	Р. Д. Лудуптүң «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг» деп шүлүүнде төрээн чер темазын уран-чечен илереткени.	1	Р. Д. Лудуптүң намдарынга хамаарышкан тайылбырны дыңнаар, айтырыгларга харыылаар. Шүлүктү аянныг номчуур. Ооң кижизидикчи талазының онзагай күштүүн тыва улустуң үлегер домаа болгаш дылдың чурумалдыг аргалары-биле бадыткаар. Чогаалдың адының символиктиг утказын, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын ажыдар. Шүлүктүң идея болгаш пафозун тодарадып тургузуун сайгарар. Шүлүктүң идейлиг утказын ажыдарынга бойдус чурумалы болгаш дылдың уран-чечен аргаларының салдарын тодарадыр. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыр.	
	Бодуңарның төөгүңер өөрениңер. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары			
58	С.А. Сарыг-оолдуң «Алдан-маадыр» деп шүлүүнде тыва араттарның байларга удур тура халыышкынын көргүскени.	1	«Тываның бурунгу төөгүзү» деп кыска тайылбырлыг чугаага киржир. Шүлүктү номчуур, сайгарылгазын кылыр. Тургузуунуң болгаш бижиттингенииң онзагайын тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея тодарадырынга салдарлыын сайгарар. Чогаалдың тема болгаш идеязын төрээн черниң төөгүзү-биле холбаштырып, тодарадыр. Чогаал маадырларының амыдыралын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаштырып тайылбырлаар. Чоннуң коргуш чок маадырларының дугайында чогаалдың төөгүлүг үндезинниин тайылбырлаар. Шүлүктү шээжи-биле аянныг номчуур.	
59	Р. Д. Лудуптүң «Улаастайга» деп шүлүүнүң төөгү-биле холбаазы.	1	Чогаалды аянныг номчуур. Чогаалдың темазын болгаш идеязын төрээн черниң төөгүзү-биле холбаштырар. Чогаалды шээжи-биле аянныг номчуур. Чогаалдың мөзү-шынар айтырыын көдүрерингe чугулазын бадыткаар.	

60	О. Ө. Сувакпиттиң «Сат Бүрзеккей дугайында балладазында» тыва эки турачыларның маадырлыг чоруун илереткени.	1	Балладаны аянныг номчуур. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыр. Тыва эки турачы дайынчыларның маадырлыг чоруун, оларның дидим, коргуш чогун бадыткалдыг чогаалдар-биле холбаштыр сайгарар**.** Дылдың чурумалдыг аргаларынга даянып, маадырларның овур-хевирин сайгарар. Сат Бүрзеккей дугайында немелде медээ чыыр, төлевилел тургузар. Чогаалды шээжи-биле аянныг номчуур.	
61	И. У. Бадраның «Ужудукчу Кидиспей» деп романындан үзүндүнүң сайгарылгалыг номчулгазы.	2	И. У. Бадраның чогаадыкчы намдары-биле танышар. Чогаалды аянныг номчуур. Билдинмес сөстер-биле жылдаар. Чогаалдың төөгүлүг үндезинниин тодарадыр. Тываның бирги ужудукчузу Чооду Кидиспей дугайында билип алыр. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр долу харыылыг сайгарылгалыг чугааны чорудар. Амгы үеде тыва ужудукчулар, стюардессалар дугайында чугааны чорудар.	
62	Баштайгы тыва ужудукчу Ч. Кидиспейниң амыдыралын чеченчидип чурааны.		Чогаалды улаштыр номчуур. Сайгарылгазын кылыр, түӊнелди үндүрер. Бот хуузунда ажыл: «Чооду Кидиспей – баштайгы тыва ужудукчу» деп темага дыӊнадыг кылыр.	
63	Ч/с. Чогаадыг.	1	«Ужудукчу болур дизе, аӊаа канчаар белеткенирил?» деп угаап боданыышкынныг чогаадыгны бижиир. Дыл нормаларын сагыыр.	
	Тыва драматургия			
64	К.-Э.К. Кудажының «Он бир» деп шиизиниӊ номчулгазы.	2	Чогаалдың номчуур. Хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың кижизидикчи салдарын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарар. Шииниӊ маадырларынга тус-тус характеристика бээр. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижиир.	

65	К.-Э.К. Кудажының «Он бир» деп шиизиниң боттуг төөгүге дүүшкээ.		Чогаалды рольдап аянныг номчууру. тема болгаш идеязын илередип билири. Маадырының чугаазының аянындан овур-хевирин тургузар. Тема болгаш идеяны илередир. Хамааты туруш хевирлээринге база мөзү-шынар айтырыын сайгарарынга чогаалдың кижизидикчи салдарын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарар. Тыва эки турачыларның эрес-дидим маадырлыг чоруктарын көргүскени билип алыр.	
66	Чогаал теориязы. Шии чогаалының дугайында билиг.	1	Шии чогаалының дугайында билигни чедип алыр.	
67	Ц.Г.Шагжинниң «Хураган» деп чугааның утказы.	1	Цырен Галзутович Шагжин – Бурят АССР-ниң Улустуң артизи, прозачы, драматург, режиссер деп билип алыр. К.Сүттүг-оолдуң чоулдурганы чечен чугааны аянныг номчуур. Чогаалда Анюша биле хураганның найыралын көргүскенин, Анюшаның муңгаранчыг хүннү канчаар эрттиргенин билип алыр. Берге байдалдарда бодун канчаар алдынарын тайылбырлаар. (2018ч. номунда бар чогаал).	
68	Түңнел.	1	Чыл төнчүзүнде түңелди кылыр. Хыналда айтырыгларга бадыткалдыг харыылаар.	

Төрээн чогаал. 8 класс (68 шак)

Ному: Тыва чогаал. 8 класс. М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак, ИРНШ., 2022.

Программазы: Федералдыг ажылчын программа. Л.Х.Ооржак. 2023.

№	Темазы	Шагы	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры	Онаалга
1	Уран сөс чечен чогаалда.	1	Чечен чогаал кижиниң иштики байлак сагыш-сеткилин билип, долгандыр турар делегейни шиңгээдип алырынга уран чүүлдүң онзагай хевири дээрзин; ооң кижизидикчи утка-шынарын, амыдырал-биле харылзаазын билип алыр болгаш тайылбырлаар. Кижиниң мөзү-шынарының, эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинерингe, угаан-болдалының делгемчииринге чечен чогаалдың салдарын, күштүг талаларын билип алыр. Чечен чогаалдың амыдыралга ужур-дузазын, литератураның кол сорулгаларын тайылбырлаар. Ниитилелдиң болгаш чогаалчының чогадыкчы көрүжүнүң аразында харылзалыын тодарадыр.	
	Таңдым турда, таңдаш-ла мен…			
2	С. А. Сарыг-оолдуң «Улуг-Хемим» деп шүлүглелиниң бижиттинген төөгүзү, чечен черде чаартылгалар.	2	С. А. Сарыг-оолдуң допчу намдарын немей билип алыр, тестиге харыылаар. Шүлүглелди аянныг номчуур. Утказын сайгарып чугаалаар. Авторнуң илереткени кижи болгаш бойдус дугайында ханы бодалдарын, күскү бойдустуң чурумалын; Улуг-Хемниң эриинде чаартылгаларны, ниитилел байдалдарының чаагайжаанын билип алыр. Болуушкуннарның болуп турар черин, үезин, кол бодалын тодарадыр.	«Улуг-Хем күзүн» деп чурук чуруур.
3	С. А. Сарыг-оолдуң «Улуг-Хемим» деп шүлүглелинде авторнуң овур-хевири.		Чогаалды аянныг номчуур. Шүлүглелдиң филологтуг сайгарылгазын кылыр. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыр. Коллективтиг ажыл: Лириктиг маадырның овур-хевирин болгаш улуг хемниң чурумалын көргүскенииң онзагайын сайгарар, ук овур-хевирлерниң чогаалдың идеязын илередиринге салдарын тодарадыр.	

			Шүлүглелде авторнуң овур-хевирин, кыска намдарын; миннишкиннерин, сүмелерин, бадыткалдарны; тургузуун, кандыг уран-чечен чурумалдарны ажыглаанын билип алыр. Таблица-биле ажылдаар: шүлүглелдиң композициязы-биле ажылдаарын билир. Хемниң овурун, чурумалын көргүскен өске чогаалчыларның ажылдары-биле деңнеп сайгарар. Чогаалда илереттинген бодалдың төрээн черииң төөгүзү, сайзыралы-биле холбаалын тодарадыр.	
4	ч/с. Чогаадыг-чурумал. *Парк – арыг агаарлыг дыштанылга девискээри.*	1	Чогаадыгга бодунуң бодалын тода илередир. Тывада боду үнген парктың чаражын, кандыг үнүштер-биле байлаан, күскү үеде ооң чурумалын дамчыдар. Уран аргаларны ажыглаар.	
5	Ч\т. Шүлүглел дугайында билиг.	1	Шүлүглелдиң тургузуун, хемчээлин, аңаа кандыг болуушкуннарны делгереди, элээн каш маадырларның амыдыралын көргүзерин билип алыр. Ону чогаалдың өске хевирлеринден ылгап билир. Практиктиг ажыл: Өөренген литература теориялыг терминнер, билиишкиннерни ажыглаар.	
6	Ю. Ш. Кюнзегештиң «Дыт» деп шүлүүнүң ханы утказы.	1	Ю. Ш. Кюнзегештиң допчу намдарын немей билип алыр, айтырыгларга харыылаар. Шүлүкчүнүң чогаадыкчы намдарынын дугайында чугаалаар. Чогаалды аянныг номчуур. Шүлүкте дириг бойдустуң болуушкуннарының каракка көзүлбес нарын харылзааларын көргүскенин; кижиниң бойдусту дыңнап билир салым-чаяанныын; диригжидилгени делгереңгей ажыглаанын тайылбырлаар. Шүлүктүң ханы утказын тайылбырлап, чогаалдың филологтуг сайгарылгазын кылыр.	
7	ч/т. Чогаалдың тема болгаш идеязы.	1	Теориялыг билиишкиннерниң тодарадылгазын, аразында ылгалын; чогаалга ужур-дузазын билип алгаш, тайылбырлаар. Чогаалдарда кандыг тема, идея туруп болурун, бөлүктерин тайылбырлап билир.	
8	Ю. Ш. Кюнзегештиң «Чөөн чүктүң кижизи мен» деп шүлүүнде төрээн черинге чоргааралды илереткени.	1	Шүлүктү аянныг номчуур, утказын тайылбырлап чугаалаар. Кижиниң төрээн чери, бойдузу-биле харылзаазын; лириктиг маадырның салым-чаяанының, чаңчылдарының төрээн бойдузундан бодараанын; тыва кижиниң аас-кежикти күзеп чораанын, өөредилге, ажыл-биле чүгленгенин билип алыр. Шүлүктүң темазы болгаш идеязын тодарадырынга шүлүктүң бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг	

			аргаларының дээштиин сайгарар. Лириктиг маадырның овурунга, ооң минниишкиннеринге үнелел бээр. Шүлүкте мөзү-шынар – философия, эстетика темазынга хамаарышкан айтырыгларны бодунуу-биле билип турарын тайылбырлаар. «Чөөн чүк» деп билиишкинниң утказын чогаалчының делгем ажыглаанын билип алыр. Чогаалды шээжи-биле уран номчулганың негелделеринге дүүштүр чугаалаар.	
9	М.Б.Доржунуң «Даг эзири» деп новеллазында ачаның болгаш эзирниң чечен овурлары.	1	Тыва литературада новелла жанрының сайзыралынга чогаалчының үлүүн киирип, сайзыратканын билип алыр. Чогаалды аянныг номчааш, ачаның болгаш эзирниң чечен овурларының чергелешкээн; ачазының чагыгларының оглунга дээштиин билип алыр. Новелланың темазын болгаш идейлиг ужур-утказын тодарадыр. Маадырларның, ачаның болгаш эзирниң овур-хевирлерин чергелештир сайгарар. Символиктиг овурларның ужур-утказын тодарадыр. Чогаалдың өөредиглиг утказын, уран-чеченин, кижизидикчи ужур-дузазын тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын тывар, оларның чогаалга салдарын тайылбырлаар. Амыдыралдың үнезин илереткениниң онзагайын, чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгны чогаал сөзүглелинге даянып тодарадыр.	
10	С. С. Сүрүң-оолдуң «Ырла, Хемчик» деп шүлүүнде төрээн хеминиң ужур-дузазын илереткени.	1	Чогаалчының ыры апарган шүлүктери-биле танышар. Шүлүкте төрээн хеминиң чалгыглары тускай үннүг, саарыглары көвей ырлыг, олар ажылчыннарны, тараачыннарны, кадарчыларны чаагай херектерже кыйгырып, хей-аът киирип турарын; лириктиг маадырның овур-хевирин билип алыр. Шүлүкте бадыткал, адалга, дилег аяннарын чөптүг ажыглаанын тайылбырлаар; чогаалда *чадаган, саарыг, куттулар, чымыш, дөңгүр* деп сөстерниң чурумалдыг рольдуун тодарадыр. Шүлүктүң тургузуунуң онзагайын, уран чурумалдыг аргаларының дээштиин, идея ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир.	
11	М.Б.Кенин-Лопсанның «Хүттүң ужары» деп шүлүүнде кижи биле бойдустуң харылзаазы.	1	М.Б.Кенин-Лопсанның допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалды аянныг номчуур. Өөрлеш шүлүктериң тема, идеязын, тургузуун; кижи биле бойдустуң харылзаазын көргүскенин; лириктиг маадырның чер-чуртунга ынакшылын илереткенин билип алыр. Чылдың үелериниң аайы-биле бойдустуң аажызын кижиниң аажы-чаңындан үлегерлеп чураанын, уран-чеченин бадыткаар.	

			Лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин, овурун база Хут ужарының чылдың аңгы-аңгы байдалдарын дылдың чурумалдыг аргаларының, чогаалчының бижиир аргазы болгаш арга-дуржулгалыы-биле илереткенин тодарадып билир. Хүт чурумалын болгаш болгаш кижиниң иштики сеткилин деңнелгелиг сайгарар.	
12	З. А. Намзырайның «Дуруяалыг шөл» деп шүлүүнде төрээн черинге ынакшылын илереткени.	1	З. А. Намзырайның допчу нмадары-биле танышар. Чогаалды уран номчулганың негелдези-биле номчуп билир. Чогаалчының төрээн черинге ынаан, күс дугайында эстетиктиг сеткиишкиннерни, авторнуң амыдыралынга күстүң ролюн билип алыр. Шүлүкте кударанчыг аян кижиниң төрээн черинге ынак сеткилин, чогаадыкчы салым-чаяанын күштелдирер дээрзин тодарадыр. Чогаал темазын болгаш идеязын ажыдарынга дылдың чурумалдыг аргаларының салдырын тодарадыр. Кижи биле бойдустуң аразында быжыг харылзаалыын, шүлүктүң философчу утказын илередир. Лириктиг маадырның овурунга, ооң бот-хуунуң иштики минниишкининге үнелел бээр. Мөзү-шынар, чараш чүүлдү хүлээп алыр дугайында айтырыгларны сөзүглелден алган бадыткалдыг чижектерлиг илередип билир.	
13	К.-Э.К.Кудажының «Таңды кежии» деп чогаалында бойдус темазы.	3	Авторнуң чогаадыкчы намдары-биле немей танышар. Чогаалды аянныг номчуур. Чогаалда бойдус темазын чырытканының онзагайын, маадырларның мөзү-бүдүжүн, улуг улустуң ужур-чаңчылдарны сагып чоруурун: чогаалдың кижизидикчи ужур-дузазын билип алыр. Ие-бойдустуң кижизидикчи ужур-дузазын, төрээн чери-биле кижиниң салым-чолу, амы-тыны тудуш деп бодалды тайылбырлаар.	
14	К.-Э.К.Кудажының «Таңды кежии» деп чогаалында тоожукчу маадырның болгаш кырган-аваларының овур-хевирлери.		Чогаалды улаштыр номчуур. Тоожукчу маадырның болгаш кырган-аваларының овур-хевирлеринге характеристика бээр. Тоожукчу маадырның, Чолдак-Кадай болгаш Көк-Кадай кырган-авайларның овур-хевирлерин, оларның өөредиглиг чугааларының чогаалдың идеязын, темазын ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир. Маадырларның иштики делегейин чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг ажыдып билир. Бодунуң ук-төөгүзүн ада-иезинден тодарадыр, ону тайылбырлап билир. Төрел бөлүкте аттарны (даайым-күүйүм, угбам-честем…) шын ажыглаар.	
15	К.-Э. К.Кудажының «Таңды кежии» деп		Тыва улустуң ужур-чаңчылдарының дугайында чугаага киржир.	

	чогаалында улусчу ужурлар.		Номчааны чогаалда улусчу ужурларны тодарадыр, тайылбырлаар. Чогаалдың уран-чеченин чижектер-биле бадыткаар. Бөлүк-биле ажылдаар: Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, ооң композициязын, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанын тайылбырлаар. Чоннуң ёзу-чаңчылдарын шиңгээдип, амыдыралга ажыглап чоруурунга, бүгү амылыг амытаннарга хумагалыг болурун шиңгээдир. Чогаалга план тургузуп билир база план ёзугаар чогаалдың утказын эдерти чугаалаар.	
16	Ч/т. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг.	1	Теориялыг билигни номчуп танылжар. Конспектилээр, утказын тайылбырлап чугаалаар. Композиция болгаш сюжетти чедимчелиг ажыглаанындан чогаалдың тема, идеязы тодаргай илерээрин; композицияның бүгү чогаалдарга турарын; ол сюжеттен, овур-хевирлерни бөлүктээринден, авторнуң лириктиг киирилдезинден болгаш өске-даа элементилерден тургустунарын; сюжеттиң кандыг кезектерлиг болурун билип алыр. Чогаалдың композиция болгаш сюжедин тодарадып билир.	
17	З.Байсалованың «Тайга ээзи» деп чечен чугаазында маадырларның овур-хевири.	2	З.Байсалованың допчу намдары-биле танылжар. Чогаалды аянныг, медерелдиг номчуур. Утказын кыскалады, делгереди тчугаалаар. Чогаалда эр кижиниң сөзүнге шынчы болурун угаатканын; кайгал Көк-Дамбаның овур-хевирин канчаар чураанын, кол маадырның психологтуг байдалын билип алыр. Кол болгаш өске-даа маадырларга характеристиканы бээр.	
18	З.Байсалованың «Тайга ээзи» деп чечен чугаазының кижизидикчи салдары.		Чечен чугааның аас чогаалы-биле харылзаазын, дылының уран-чеченин, тема, идеязын тодарадыр. Чогаалдың кижизидикчи ужур-дузазын медереп билир болгаш ону делгереди тайылбырлаар. Айтырыгларга харыылаар, мөзү-бүдүштүң канчаар хевирлеттинерин сайгарып чугаалаар. Чагыг сөске даянып, философчу угаап боданырын сайзырадыр, аас чугаага бодалды бадыткалдыг, чиге чугаалап өөренирингe чаңчыгар. Чечен чугааның идейлиг сорук кииришкинниин, «эр сөс» деп билиишкинниң утказын тодарадыр. Чогаалчының дылының болгаш бижииринiң аянын илередип, оларның чечен чугаага уран дээштиин тодарадып билир. Чогаал сөзүглелинге даянып, ханы, сайгарылгылыг угаап боданып чаңчыгар, бодалдарын хостуг илередип өөренир.	

19	ч/с. «Тыва улустуң чаңчылдары» деп темага ажык чугаа	1	«Тыва улустуң чаңчылдары» деп темага ажык чугаага киржир. Тыва улустуң бойдуска онзагай хамаарылгалыг чораанын, амгы үеде ук чаңчылдарны канчаар сагып чоруурун тайылбырлаар, бадыткаар. Айтырыгларга шын харыыларны бээр. Чогаадыгга белеткенир. Темага хамаарышкан цитаталар, үлегер домактарны чыыр.	
20	ч/с. Угаап боданыышкынныг чогаадыг.	1	Чогаадыгны бижииринiң чурумун сагыыр. «Төрээн черимге ынакшыл өгбелерден дамчып келген» деп темага чогаадыгны бижиир. Тыва кижиниң амыдыралы төрээн чери-биле тудужун; арыг чаагай бойдуска хамаарылгазындан кандыг кижи болуп хевирлеттинерин тайылбырлаар. Өгбелерниң бойдуска хамаарыштыр дамчыдып бергени чаңчылдар, ужурларны тайылбырлап, боду оларны канчаар сагып чоруурурн бижиир.	
			II кезээ. Тараам турда, тодуг-ла мен…	
21	«Тараа» - К.-Э. К. Кудажының бирги улуг тоожузу.	3	К.-Э. К. Кудажының допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалды аянныг номчуур. «Тараа» деп чогаалдың адының, эпиграфының идейлиг утказын тодарадыр, сайгарар. 1950-1960 чылдарда чоннуң шимчээшкинин, авторнуң бирги улуг тоожузу дээрзин, билип алыр. Тоожуда маадырларны, болуушкуннарның девискээрин, дылының уран-чеченин тодарадыр.	
22	К.-Э. К. Кудажының «Тараа» деп тоожузунда ада кижиниң овур-хевири, ооң үлегери.		Чогаалды номчааш, ооң кол маадырларын тодарадыр. Амыдырал дээш, тыва улустуң канчаар кызып, демнежип чораанын билип алыр. Шаандагы болгаш амгы Тыванының амыдыралын деңнээр. Кол маадыр Суваңның овур-хевирин тодарадып, ада кижизидилге дугайында чугааны тургузуп өөренир. Чогаалга план тургузуп, долу, кызыра азы шилилгелиг эдерти чугаалаар. Амыдырал дээш кызымакай болурун, шынчы, ажыл-ишчи болурун чижектер-биле бадыткап чугаалаар. Бот хуузунда ажыл: Чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шиңгээдир. Аас, бижимел ажылдарны күүседип чаңчыгар.	
23	К.-Э. К. Кудажының «Тараа» деп		Чогаалды чедир номчуур. Суваңның тараа дугайында чугаазының утказын тайылбырлаар. Тараа – амыдыралдың, найыралдың, демиселдиң дөзү дээрзин канчаар	

	тоожузунда тарааның үнезин көргүскени.		дамчытканын бадыткаар, чогаалдың идей-тематиктиг утказын тодарадыр. Чогаалда найырал темазын чырытканын илередип билир. Амгы үеде Тывада тарааны кайы хирени тарып, хову-шөлдерни кайы хире шын ажыглап турарының дугайында чугаага киржир.	
24 - 25	А. С. Неверовтуң «Аъштыг-чемниг Ташкент хоорай» деп тоожудан шилиттинген эгелер.	2	Бүгү чонга таваржып турган коргунчуг айыылдың херечизи боордан аңгыда бодунуң өг-бүлезинге Ташкентиден хлеб эккеп чораан чогаалчы А. С. Неверовтуң дугайында медээлер-биле танышар. Чогаалды тыва дылче А. К. Делгер-оол очулдурган дээрзин билип алыр. Чогаалдан эгелерни аянныг номчуур, утказын сайгарар. Мишка Додоновтуң овур-хевиринге үнелелди бээр. Сөзүглелде кижилериң аас-кежиктиг болурунче чүткүлдүү, шыдамык, турум, быжыг туруштуг, харыысалгалыг аажы-чаңныг болурун чырытканын тодарадып, утказын эдерти чугаалаар. Чогаалдың кижизидикчи салдарының дугайында чугаага киржир.	
26	ч/с.Чогаадыг угаап бодааныышкын.	1	«Тараа – амыдыралдың дөзү» деп темага чогадыгны бижиир. Тарааның амыдыралдың кол дөзү болуп турарын, ооң дүжүдү кижиниң ажылгырындан хамааржыр, «холу шимчээр – хырны тодар» деп үлегер домактың утказын тайылбырлаар. Номчаан чогаалдары-биле холбап, бодалын тода илередир. Бижимел чугааның нормаларын сагыыр.	
27	Антон Үержааның «Ажыл» деп шүлүүнүң ужур-дузазы.	1	Чогаалчы дугайында медээлер чыып, бот- хуузунда ажылдаар, автор дугайында немей билип алыр. Чогаалды аянныг номчааш, утказын сайгарар. Шүлүктүң тургузуун, утказын, уран-чеченин, ажыл дугайында авторнуң бодалын тайылбырлаар. Ажылдың мергежил шилип алырынга, хамааты туружун илередип бижыглаарынга, амыдыралдың утка-дөзүн билип алырынга салдарын медереп билир. Авторнуң көрүжү, авторнуң туружу деп билиишкин-биле ажылдап өөренир.	
	III кезээ. Кижи чурттуг, куш уялыг			
28	В. Ш. Көк-оолдуң «Самбажык» деп	4	В. Ш. Көк-оолдуң чогаадыкчы намдары-биле танышар. Тыва литератураның тургустунуп турар чылдарында драма жанрының сайзыраарынга чогаалчының киирген үлүүнүң дугайында медээни шиңгээдир, чугаага киржир.	Ар.14-22

	шиизинде Оппукайның читкени. (Бирги көргүзүг).		Чогаалдың бижиттинген төөгүзүн, шии чогаалының онзагайын, ремаркаларның ужур-дузазын билип алыр. Шиини рольдап номчуур. Чинчи, Кызыңнай, Бошкажык, Оппукайның овур-хевирин канчаар чураанын тайылбырлаар. Ада-өгбелерниң төөгүзүн сонуургап, чоок кижилери дээш сагыш-човап билир.	
29	В. Ш. Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизиниң 2-ги, 3-кү көргүзүглериниң утказы.		Шиини рольдап номчуур. Ийиги көргүзүгде алдан-дургуннарның турлаанга Койнааның келгенин, Оппукайның чок апарганын; үшкү көргүзүгде дүжүметтерниң чугаазын, Кызыңнайны турлагже чорутканын; Койнаа, Сеңгин чаңгы, Комбулдай, Самбажыктың овур-хевирин көргүскенин, чогаалдың идей-тематиктиг утказын билип алыр. Чогаалдың маадырларын мөзү-шынар талазы-биле бөлүктээр, оларга характеристиканы бээр.	Чурук чуруур. Ар.22-33
30	В. Ш. Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизиниң 4-5-ки көргүзүглериниң сайгарылгазы.		Шиини рольдап номчуур. Алдан-маадырларның овур-хевирин, Кызыңнайның алдан-маадырларның турлаанга келгенин билип алыр. Маадырларның тура-соруун, хостуг амыдыралче чүткүлүн тайылбырлаар. Чөрүлдээлиг байдал: драмада чөрүлдээни тодарадыр. Чогаалда болуушкуннарның төөгүлүг үндезинниин тодарадыр. Тывага аңгы демиселин, чоннуң коргуш чок маадырлыг чоруун шиide көргүскенин билип алыр. Шииниң маадырларының овур-хевиринге аас, бижимел үнелелди бээр. «Маадыр», «маадырның иштики делегейи» болгаш «чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыы» деп билиишкиннерни катаптаар, өөренген чогаалынга дүүштүр сайгарар. Чогаалда детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идейлиг утказын тодарадырынга салдарын тодарадыр.	Ар.33-58
31	В. Ш. Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизиниң 6-гы көргүзүүнүң болгаш ниити түңнел сайгарылгазы.		Шииниң (драманың) темазын, идеязын, кол-кол таарымчалыг болгаш таарымча чок овур-хевирлерин канчаар көргүскенин, уран-чеченин, феодалдыг Тыванның үезинде чоннуң амыдыралын, дүжүметтерниң ааажылаашкынын; драматургтуң төөгүчү езу-биле угаап боданыышкынының ханылаанын илереткен драма дээрзин түңнеп чугаалаар. Алдан-маадырларны шиide канчаар көргүскенин, херек кырында амыдыралга болуушкуннуң болганын тайылбырлаар.	Ар.58

32	ч/с. В. Ш. Көк-оол «Самбажык» деп шиизинге чогаадыг. *Алдан-дургуннар – үезиниң маадырлары. Өжээнниң өөскээни.*	2	Бижимел ажылды күүседир. Алдан-дургуннар – бодунуң үезиниң болгаш амгы үениң маадырлары болуп турарын; оларның маадырлыг чоруун, туруштуун, дидимин, демниин; 1883-1885 чылдарда ядыы чоннуң өжээни чүге ханылап, өөскүп келгенин тайылбырлаар. Теманы шилиир. В. Ш. Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизинге даянып, бодалын чиге илередир, аас болгаш бижимел чугааның нормаларын күүседир.	
33	С. А. Сарыг-оолдуң «Чечен биле Белекмаа» деп шиизиниң маадырлары.	2	С. А. Сарыг-оолдуң допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалдың жанр талазы-биле онзагайын илередир, «либретто» деп билиишкин-биле танышар. Шиини аянныг номчуур. Бурунгу Тывага бай болгаш ядыы кижилерниң бот-боттарынга хамаарылгазын; Чечен адашкыларның, Буура-Баштыг кожайның дугайында, Чечен биле Белекмааның даңгыраан; ядыы чараш, эрес, салым-чаяанныг Чеченни бодунга душтук кылып алыр дээш, Чиңгиспейниң оралдажып турарын тайылбырлаар. Хөгжүмнүг шииниң утка, уран-чечен-талазы-биле сайгарылгазын кылыр. Маадырларга характеристика бээр. Тема, идеязын тодарадыр. Чогаалдың утказынга дүүштүр диалог болгаш монолог чугааны тургузуп билир. Тыва улустуң чаңчылдарын кижизидикчи дээштиин илередип сайгарар. Р. Д. Кенденбилдиң «Чечен биле Белекмаа» деп операзы-биле онлайн хевирге танышар. vk.com›video-59838956_456239616	
34	С. А. Сарыг-оолдуң «Чечен биле Белекмаа» деп шиизиниң уран-чечени, тема, идеязы.			
35	Ф. И. Шиллерниң «Кара сагыш болгаш ынакшыл» деп трагедияндан шилиттинген эгелер.	1	Ф.И. Шиллерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле танышар. Эгелерни аянныг номчуур. Чогаалдың сюжедин (ынакшаан ийи аныяк кижиниң төөгүзү, ол үениң амыдыралында айыыл дугайында) аас-биле дамчыдар (план ёзугаар долу азы шилилгелиг). Төөгү биле чогаал сюжединиң харылзаалыын тодарадыр, тыва чогаал-биле деңнеп сайгарар. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар биле ажылдаар. Шииниң темазын, идеязын тодарадыр.	
36	ч/т. Шии дугайында билиг.	1	Тайылбырны номчуур. Шии чогаалының онзагай талаларын, чижектерин сайгарар. Өске жанрлардан ылгап билир. Шии жанрынга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни тайылбырлаар.	
	Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары			

37	Антон Үержааның «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы» деп шүлүүнде ада-өгбениң чагыглары.	2	Чогаалды аянныг номчуур. Шүлүктүң тургузуун, утказын, уран-чеченин, авторнуң бодалын; ада-өгбениң чагырларын чырытканын тайылбырлаар. Чогаалдың амыдыралдың утка-дөзүн билип алырынга салдарын медереп билир; шүлүкте чурумалдыг аргаларны ажыглаанының ужур-дузазын тайылбырлаар; шүлүктүң филологтуг сайгарылгазын кылыр.	
38	Шүлүктүң филологтуг сайгарылгазы		Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын, чогаалда канчаар илереп келгенин тодарадыр. Кускуннуң символиктиг овурун чогаалда ажыглаанының онзагайын тайылбырлаар. Чогаал бижиир аянында хууда чогаалчының стилин бадыткалдыг чижектер-биле тодарадыр. Чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгны, чагыг бүрүзүнүң символиктиг утказын, нарын философчу бодалды тодарадыр.	
39	М. Б. Ховалыгның «Ыдыктаан тук» деп чогаалының номчулгазы.	3	М. Б. Ховалыгның ажыл-чорудулгазы-биле таныжар. Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар-биле таныжар. Чогаалды аянныг номчуур. Утказын эдерти чугаалаар. Билдинмес сөстерниң тайылбырынга киржир.	
40	М. Б. Ховалыгның «Ыдыктаан тук» деп чогаалында төөгү-барымдаалыг болуушкуннар.		Чогаалды номчуур. Тываның тугунуң тывылган төөгүзүн, XIV-кү Далай-Лама башкыга ыдыктатканын; маадырларның салган сорулгазын чедип ап шыдаарын билип алыр. Төөгүлүг болуушкуннарны, Тываның символиктиг демдектериниң төөгүзүн, ужур-дузазын тайылбырлаар. Чогаалдың утказын план ёзугаар чугаалаар.	
41	М. Б. Ховалыгның «Ыдыктаан тук» деп чогаалының маадырлады, тема, идеязы.		Чогаалды аянныг номчуур. Айтырыгларга харыылаар, чижектер-биле бадыткаар. Билдинмес сөстерниң утказын тодарадыр, уран-чечен аргаларны ажыглаанын түүнеп чугаалаар. Тоожунун идейлиг утказының ханызын, темазының чугулазын илередир. Чогаалдың тема, идеязын тайылбырлаар.	
42	ч/т. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.	1	Тайылбырны номчуур, айтырыгларга харыылаар. Барымдаалыг чогаалдарның онзагай шынарларын; амыдырал-биле холбаалыын тайылбырлаар, чижектерни тывар. Өске жанрлардан ылгалын айтыр.	
43	ч/с. «Символиканың ужур-утказы. Тываның	1	Ажык чугааны чорударының негелделерин билип алыр. Чугаа культуразын сагыыр.	

	символиказының төөгүзү» деп темага ажык чугаа.		Кандыг-даа күргүне, хоорайлар сүлде демдектерлиг болурун; ында чүнү илереткенин; сүлде демдектерниң ужур-утказын тайылбырлаар. Бодалын аас чугаага долу илередип билир. Тыва Республиканың төөгүзүнде үе аайы-биле эдилеп келгени сүлде демдектер-биле таныжар, оларның уткаларын тайылбырлап өөренир. Шинчилел ажылын чорудар. Тываның символиказының төөгүзүн тайылбырлаар.	
	IV кезээ. Авай, авай авайымны…			
44	С.А.Сарыг-оолдуң «Херээжен» деп шүлүүнде ава кижиниң мөңге овур-хевирин тургусканы.	1	С.А.Сарыг-оолдуң допчу намдарын немей билип алыр. Эртемден Ш.Саттың «Шаанда-ла хүндүлеп чораан» деп статьязы-биле таныжар. https://vk.com/public144959487 Шүлүктү аянныг номчуур. Шүлүкте ава кижиниң овур-хевириниң үе-биле, чоннуң амыдыралы, төөгүзү-биле харылзаазын, ооң ажы-төлүнге ынакшылын көргүскенин тайылбырлаар. Эпитеттерниң, метафораларны, диригжидилгелерни канчаар ажыглаанын, ук чогаалдың тыва литературада туружун тайылбырлаар. Шүлүктүң тургузуунуң онзагайын тодарадыр, чоннуң ырызы бооп чоруурун бадыткалдыг тайылбырлап билир. Ыры апарган шүлүктү ырлап күүседир.	
45	С.А.Сарыг-оолдуң «Авамның ынак оглу» деп шүлүүнде акы-дуңмалышкы найыралды көргүскени.	1	Шүлүктү аянныг номчуур. Ында хамааты дайынының чылдарында акы-дуңмалышкы найыралдың төрүттүнгенин, бижыкканын; ава кижиниң төлге ынаан; Огонек биле Опайның овур-хевирин тодарадып, тайылбырлаар. Шүлүктүң сюжедин, тургузуун, дылының уран-чеченин тайылбырлаар. Чогаалдың идейлиг утказын илередиринге портрет, детальдарның салдарын тайылбырлаар. Кол маадырларның овур-хевиринге үнелелди бээр. Орус, тыва чоннар аразында найырал темазын ажытканынын, чогаалдың бижиттинген аянын, дылын бот-хуузунда азы демнежип сайгарар.	
46	Е.Т.Тановның «Иениң салым-хуузу» деп тоожузундан эгелерниң сайгарылгазы.	3	Салым-чаяанныг тыва херээжен чогаалчы Е.Т. Тановның чогаадыкчы ажыл-херээ-биле немей таныжар. Тоожуну баштайгы тыва балерина дугайында боттуг барымдааларга даянып бижээнин билип алыр. Чогаалдан «Кандыг ие төрээн төлүл?», «Кавказ бульвары, 9», «Балет – мээң ынакшылым», «Николай Константинович» деп эгелерни аянныг номчуур. Эгелерниң утказын тус-тузунда сайгарар. Ава кижиниң салым-чолун, овур-хевирин, ада кижиниң үлегерин, деткимчезин, уруунуң салым-чаяанынга салдарын	

			тайылбырлаар. Тоожунуң дыл, литература, төөгү, география, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле харылзаазын бадыткаар.	
47	Е.Т.Тановaның «Иениң салым-хуузу» деп тоожузундан эгелерниң сайгарылгазы.		Чогаалдан «Экии, моол чер», «Танцы башкызы», «Мөңге дириг идегел», «Төрээн булуңум сакты бердим», «Уруунуң баштайгы делгелгези», «Дүвүрээзинниг кежик-чол» деп эгелерни номчааш, тус-тузунда сайгарар. Кижизидикчи утка-шынарлыын медереп билир. Авторнуң идеязын илередир, чогаалдың жанрын тодарадыр. Чогаалга план тургузуп билир, тургузуунуң онзагайын тодарадыр, цитаталар ушта бижиирин өөренир. «Эпистолярлыг жанр» деп билиишкин-биле танышар. Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлаар. «Талантылыг ада-ие – талантылыг ажы-төл» деп темалыг ажык чугаага киржир.	
48	Е.Т.Тановaның «Иениң салым-хуузу» деп тоожузундан «Эгиттинмес чидириг», «Уруунуң сылдызы» деп эгелер.		Эгелерни чедир номчааш, чогаалды ниити түңнеп чугаалаар. Тема, идеязын тодарадыр. Уран аргаларны ушта бижиир. «Тыва чоннуң онзагай кижилери» деп темага чугааны чорудар. Музейже экскурсияны кылыр.	
49	А. А. Даржайның «Авамга чечээм» деп боодал сонединде лириктиг маадырның овур-хевири.	2	А. А. Даржайның дугайында сактыышкын чугаага киржип, ооң тыва литературада туружун, үнүн тодарадып билир. Тыва литературада «Сонет» жанрының хөгжүлдези-биле танышар. Ук жанрның чечен чогаалдың өске хевирлеринден ылгалын билир. Чогаалды аянныг номчуур. Сонеттиң тургузуун, утка-шынарын, кол бодал болгаш темазын, лириктиг маадырның овур-хевирин билип алыр.Иениң төлүнге ынакшылын, лириктиг маадырның иезинге ынакшылын тодарадыр. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея илередирингe салдарын сайгарар. Чогаалдың кижизидилгелиг ужур-утказын илередир, авторнуң туружун тодарадыр. Улустуң чогаалчы А.А.Даржайның чогаалдарында ава кижини алгап-мактаанын, авазынга ханы ынакшылын илереткенин, ооң ыры апарган шүлүктерин; ие кижиниң чагыг-сөзүн, үлегерин көргүскенин тайылбырлаар.	
50	А. А. Даржайның «Авамга чечээм» деп сонединде ава кижиге хүндүткелди илереткени.			

51	М.М.Дуюнгарның «Авамның тону» деп чечен чугаазында темалар.	1	М.М.Дуюнгарның дугайында немей билип алыр. Чечен чугааны аянныг номчуур. Ында бөдүүн ада-ие улустуң ажы-төлге, ажыл-ишке, амыдыралга хамаарышкан кижизиг мөзүлерин канчаар илереткенин билип алыр. Аваның, ада кижиниң, Алдай-оол дарганың овур-хевирлеринге характеристика бээр. Чогаалдың кижизидикчи салдарын тайылбырлаар. Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал-политиктиг теманы чырыдарынга чогаалдың онзагай талаларын илередир. Идейлиг утка илередиринге портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының салдарын билир. Чогаалда ханы, философчу утканы сайгарып өөренирингe чаңчыгып өөренир. Бодалдарын дыңнакчыга чедингир, дес-дараалашкак, билдингир, тода чугаалаар. Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлаар.	
52	З.А.Намзырайның «Авам мени манап орар» деп шүлүүнде авторнуң ава кижиге ынакшылының күштүү.	1	З.А.Намзырайның допчу намдарын немей билип алыр. Шүлүктү аянныг номчуур. Авторнуң ава кижиге ынакшылының күштүүн канчаар көргүскенин; *өскен чер, ава, ажы-төл* деп билиишкиннерниң аразында мөңге харылзааны илереткенин билип алыр. Авторнуң ыры апарган шүлүктерин билип алыр. Авазын хүндүлеп, ооң ажы-төлү дээш үндүрген күжүн, ынакшылын, сагыш-сеткилин үнелеп билир. Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыр.	
53	ч/с. Чогаадыг угаап боданыышкын. *Аваның ынакшылын үнеле.*	1	Угаап боданыышкынныг чогаадыгны бижиир. Ава кижиниң хүн бүрүде сагыш човаашкынын, ынакшылын, ажы-төлү дээш амыдыралга кызымаан үнелеп билир, ону тайылбырлаар. Чогаалдарны түңнеп, бодунуң авазын хүндүлеп, үнелээр. Бижимел чугааның нормаларын күүседир.	
	Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы			
54	А. С. Пушкинниң «Тураскаал» деп шүлүүнүң сайгарылгазы.	1	А. С. Пушкинниң чогаадыкчы намдарының дугайында чугаага киржир. С.Пюрбюнуң тыва дылче очулдурганы шүлүктү аянныг номчуур. Лириктиг чогаалды сайгарар. Шүлүкчү болгаш шүлүк деп темага хамаарыштыр бодунуң бодалдарын шинчилел үндезиннерге даянып, бодалдарын илередип билир. «Шүлүкчүнүң туружу», «чогаалчының сөзүнүң күжү» болгаш «чечен чогаалдың дээштии» деп билиишкиннерини өөренип, катаптап, сайгарар.	

			Дылдың чурумалдыг аргаларының тыва дылче очулгазын сайгарар, тема болгаш идея илередиринге салдарын илередир.	
	V кезээ. Кижи болуру чажындан…			
55	Ч. Ч. Кууларның «Шораан» деп тоожузунда кол маадырның аарыгга таварышканы. (Бирги кезээ)	4	Ч. Ч. Кууларның тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүг-хуузунуң дугайында тайылбырны дыңнаар, айтырыгларга харыылаар. Тоожунуң бижиттинген төөгүзүн, кол маадырның прототивиниң, ооң амыдырал-чуртталгазының дугайын билип өөренир. Тоожудан эгелерни аянныг номчуур, утказын эдерти чугаалаар. «Човалаңның кончуун але…», «Салымга канчап чагыртыр», «Даайының белээ» деп эгелерниң аттарының утказын делгереди тайылбырлап билир. Шораанның улаанутка таварышканын, эмчиниң кылган түңнелиниң ада-иеге согуг болганын; Шораанның баштайгы минниишкиннерин, баштайгы деткикчилери, дузалакчылары кымнар дээрзин билип алыр.	
56	Ч. Ч. Кууларның «Шораан» деп тоожузунда чоок кижилериниң салдары. (Ийиги кезээ)		Авторнуң ажыл-чорудулгазын немей билип алыр, номчаан эгелерге хамаарышкан айтырыгларга харыылаар. Тоожунуң «Сандак ирейниң салдары», «Кыштың өөрүшкүзү» деп эгелерин аянныг номчуур, утказын кыскаладыр чугаалаар. Дембилдей дугайында чугааны, Сандак ирейниң эки салдарлыын; Шораанның үжүктер танып, сөс тургузуп өөренип алганын тайылбырлаар. Чечен черни тодарадыр, уран аргаларны тывар.	
57	Ч. Ч. Кууларның «Шораан» деп тоожузунда Шораанның кайгамчыктыг үннер дугайында билип алганы.		Чогаалдың «Эдер-Куй», «Агар-Элезин» деп эгелерин номчуур, оларның утказын дамчыдыр. Шораанның бойдуста үннерниң кайгамчык хуулгаазыннарын билип алганын, Сандак ирейниң солун чугааларын, кежээки хүннүң чурумалын тайылбырлаар. Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга авторнуң үлүг-хуузун илередир, чогаал сөзүглелинге даянып сайгарылганы кылыр. Улустуң аас чогаалында чоннуң амыдыралчы мерген угаанының сиңниккенин тодарадып өөренир. Чогаалда кирген чурумалдарны чогаадыг бижиирингe чедимчелиг ажыглаар.	
58	Ч. Ч. Кууларның «Шораан» деп		«Байырлыг, кырган-ачай!», «Чолдуң оруу-човалаңның ыызы» болгаш өске-даа эгелерни номчааш, ниити түңнелди кылып билир.	

	тоожузунда кол маадырга таварышкан бергелер.		Маадырның иштики делегейин тодаргай илередиринге детальдарның, бойдус чурумалының база өөредилгеге сонуургалын, чараш чүүлге хандыкшылын тодарадыр. Чогаалдың кижизидикчи салдарын таылбырлаар Караа көрбес оолдуң иштики делегейин, сагыш-сеткилиниң дойлуушкуннарын, ооң өөредилгеже чүткүлдүүн, хөгжүмчү болур салым-чаяанының илерээнин билип алыр. Психологизм аргазын чедимчелиг ажыглаанын, Шорааннның прототивин, чогаалдың ниити идей-тематиктиг утказын, ажыглаан уран аргаларын тайылбырлаар. Чогаалдың сюжет болгаш композициянын сайгарар.	
59 - 60	ч/с. Чогаадыг угаап боданыышкын. *Амыдаралдың бергелерин канчаар шыдажып эртерил?*	2	Ук айтырыгга харыы бээр беседага киржир. Амыдыралга кандыг бергелер туруп болурун, оларны баш удур болдурбазын; бергелер таваржып келзе, канчаар ажып эртерин тайылбырлаар. Чогаалдарда болуушкуннарга болгаш боттуг чижектерге даянып, салдынган айтырыны тывар. Угаап боданыышкынныг чогаадыгны бижиир.	
61	К. Д. Чамыяңның «Ханы дазыл» тоожузунда Пар-оолдуң овур-хевири.	4	Чогаалчы К. Д. Чамыяңның намдары-биле танышар. Тоожудан эгелерни тус-тузунда аянныг номчуур, сайгарылгазын кылырынга киржир. Билдинмес сөстерниң утказын тодарадырынга киржир. Школа амыдыралында нарын социал айтырыгларны көдүргенин билип алыр. Башкының үлегерлиг, чымыштыг, буянныг ажылы-биле танышар. Чогаалдың маадырларын, ажыглаан чечен аргаларны канчаар ажыглаанын тайылбырлаар. Амыдыралда кижилерниң салым-чолунга эриг баарлыг, дузааргак кижиниң кандыг салдарлыг болурун угаап билир, ажылынга харыысалгалыг, хүлээлгелерин сагыыр. Тоожунуң сюжет болгаш композициязын сайгарар. Чогаалда көдүрттүнген айтырыгга авторнуң туружун тодарадыр. Ниитилелде элээдилер болгаш ада-иелер аразында мөзүшынарга чидиг айтырыгларының чугулазын билип, боттарының бодалдарын илередип сайгарар. Чогаалдың идейлиг утказын тодарадырынга, кол маадырның иштики делегейин ажыдарынга детальдарның, бойдус чурумалының салдарын тодарадыр. Коллективтиг ажыл: «Элээдилер кижизидеринге, өг-бүле, школа, ниитилел аразында сырый харылзааны чорударының чидиг айтырыглары» деп темага ажык чугааны чорударынга киржир.	
62	К. Д. Чамыяңның «Ханы дазыл» тоожузунда социал айтырыгларны көдүргени.			
63	К. Д. Чамыяңның «Ханы дазыл» тоожузунда башкының буянныг ажылын көргүскени.			
64	К. Д. Чамыяңның «Ханы дазыл»			

	тоожузунуң тема, идеязы, уран-чечени.		Проблемниг айтырыгларга харыылаар, амгы үеде элээдилерниң мөзү-шынарынга хамаарышкан чугааны чорудар, аңаа киржир. Чогаалдың ужур-дузазын тайылбырлаар.	
65	ч/с. Угаап боданыышкынныг чогаадыг. *Башкы дээрге кымыл ол?*	1	Башкының чымыштыг ажылының бергезин, буянныын, ажыктыын; кижини шын амыдыралче углап каарын тайылбырлап бижиир. Чогаалдан чижектерге даянып бодалын чиге илередир. Дыл нормаларын сагыыр.	
66	А.Х-О.Ховалыгның «Үш үне» деп шүлүүнде ыдыктар.	1	А.Х-О.Ховалыгның допчу намдары-биле танышар. Шүлүктү аянныг номчуур. Чогаалда лириктиг маадырның төрээн черинге, чонунга, дылынга ыдыктыг хамаарылгазының илерээнин; чогаалдың кижизидикчи утка-шынарлыын тайылбырлаар. Лириктиг маадырның овур-хевирин тургузар, ооң ыдыктарын тайылбырлап шыдаар, чогаалдың уран-чеченин чижектер-биле бадыткаар.	
67	Түңнел катаптаашкын	1	Чыл дургузунда өөренген чогаалдарын, чугаалашкан темаларын, теория айтырыгларын тайылбырлаар. Айтырыгларга харыылаар. Өөренген чүүлдерин катаптаар, түңнээр, чижектер-биле бадыткаар.	
68	Хыналда чогаадыг. *Эң-не эки шиңгээдип алганым чогаал.*	1	Чогаадыг тоожуушкунну бижиир. Шилип алган чогаалын азы чогаалдарының утказын кысказы-биле шын тайылбырлаар.	

9 КЛАСС ТЫВА ЧОГААЛ (68 шак)

Ному: Тыва чогаал. 9 класс. М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак, НШХИ, 2017.

Программазы: Федералдыг ажылчын программа. Ооржак Л.Х. 2023.

№	Кичээлдиң темазы	шагы	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры	Онаалга
			Тыва литератураның сайзырап келген оруктары	

1-2	Тыва литератураның сайзырап келген оруктары. Тыва литератураның укталган дөстери, тывылганы болгаш баштайгы базымнары.	2	Өөредилге номчунда информация-биле таныжар. Литератураны мурнай аас чогаалының тывылганын бадыткап чугаалаар. Чурумалдыг аргаларны, эстетиктиг негелделерни, хевирлерни тыпканын, оларны литературага өнчү кылдыр дамчытканын билип алыр. Тываның сураглыг тоолчуларын таныыр, аас чогаалының болгаш литератураның аразында сырый харылзаалыын бадыткап билир. Тыва литератураның чүден укталганын, кожа-хелбээ чоннарның литератураларының ужур-дузазын; көжээлерде бижиктериң салдарын чугаалаар. Тыва литератураның үе-чада аайы-биле сайзырап келгенин чугаалаар: ТАР үезиниң чечен чогаалының тывылганы, баштайгы базымнары (1920-1945 чч.), тыва литератураның 1945-1957, 1957-1970, 1971-1985, 1986-1990 чылдарда сайзыралын билип алгаш, тайылбырлаар. Ол үелерде төөгүлүг болуушкуннарны кысказы-биле тайылбырлап билир. Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун, бадыткалдыг шиңгээдир. Тыва чогаалдың сорулгаларын, үндезилекчи чогаалчыларның сайзыралга салдарының дугайында өөредиглиг чугаага киржир.	
3	Тыва литератураның амгы үе-чадазы.	1	Амгы үеде тыва литератураның сайзыралын билип алгаш, тайылбырлаар. Литературлуг терминнерни ажыглаар: литературлуг маадыр, овур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш оон өске билиишкиннерниң ужур-утказын билип алыр. Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайлары-биле таныжар. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгаар, демдеглээр. Башкы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржир, айтырыгларга тода харыылаар. Амгы үениң аныяк чогаалчыларының дугайында билир, аттарын адаар.	
	Мөңге даштың сарыны…			
4	Бурунгу бижимел тураскаалдар.	2	«Күлтегин», «Култегинге тураскааткан Биче бижик», «Өөк-Туран көжээзинде бижик», «Орхон-Енисей девискээринде бижиктериниң» төөгүлерин кысказы-биле билип алыр. Ук бижиктериң утказын, төөгүзүн таныштырып шыдаар. Бурунгу овур-хевирлериң тыва литератураның чогаалдарынче кирип келгениниң чылдагааннарын тайылбырлаар.	

5	«Култегинге тураскааткан Биче бижиктиң» тема, идеялары.		Чогаалды очулдурган авторлар-биле таныжар.: Ю. Ш. Кюнзегеш, А. А. Даржай. Чогаалды аянныг номчуур. Билдинмес сөстерниң сайгарылгазынга киржир. Чогаалдың кол-кол овур-хевирлерин билип алыр, тема, идеязын тодарадыр, чогаалда ажыглаттынган уран аргаларны тодарадыр. Орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыттарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медереп билир. Бурунгу бижимел тураскаалдарда, «Култегин» деп чогаалда девискээр, овур-хевирлер дугайында, бижиттинген аянының дугайын сайгарып өөренир. Тоожуушкун кезектерин тодарадыр.	
6	«Означенное суурдан тывылган тураскаалда» Күш-күл-тутуктүң маадырлыг мөзүлериниң илерээни.	1	Шүлүктү очулдурганының төөгүзүн өөренир. Көжээде бижимелдерни сайгарар эге билиглерни шиңгээдир. Ю.Ш.Кюнзегештиң очулдурганы чогаалды аянныг номчуур, словарь-биле таныжар, сайгарылгазын кылыр. Ук очулганың ужур-дузазын тайылбырлаар. Чогаалдың төөгүзүн, утказын, маадырның овур-хевирин уран-чечен чураанын тайылбырлаар. Маадырның төрээн черинге ынакшылды, шынчы чорукту көргүскениниң аянын тодарадыр. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр сайгарылгалыг чугаага бодунуң бодалын илередир. Эртенги-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывар.	
7	Ю.Ш.Кюнзегештиң «Көк-Эл» деп балладазының темазы.	1	Ю.Ш.Кюнзегештиң допчу намдарын немей билип алыр. Балладаны аянныг номчуур. Билдинмес сөстерниң тайылбырлаарынга киржир. Тыва улустуң эжелелге удур, хамаарышпас чорук дээш канчаар демисежип чораанын билип алыр. Чогаалдың тоожуушкуннуг аянын, төөгү-биле холбаалыын, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын, кижизидикчи утказын тайылбырлаар. Чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгга, төөгүлүг болуушкуннарга, Көк-Элдиң овурунга, чоннуң дарлакчылар-биле демиселин көргүскенинге бодунуң үнелелин бээр. Балладаның тема, идеязын тодарадыр. Чогаалдың композициязының, сюжеттиң онзагайын тодарадып чугаалаар. Чурумалдыг аргаларны тывар. Детальдың символиктиг утказын тодарадыр. Чогаалга план тургузуп, эдерти чугаалаар. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Немелде материалдар-биле ажылдап билир.	

8	Ю.Ш.Кюнзегештиң «Багырның хылыжы» деп балладазында бурунгу өгбелерниң чөптүг демисели.	1	Балладаны аянныг номчуур. Словарь ажылынга киржир. Археологтуг казымалдарның чогаалдың төрүттүнеринге ужур-дузазын, демиселдерниң чылдагаанын, мези-хылыштың символиктиг утказын билип алыр. Бурунгу дайынчыларның чепсээн, чогаалдың уран-чеченин, утказының ханызын тайылбырлап, чижектер-биле бадыткап билир. Чогаалдың жанрының онзагайын тодарадып чугаалаар.	
9	А.А.Даржайның «Бурунгунуң изи-биле» деп шүлүглелинде лириктиг маадырның төөгүге хамаарылгазы.	1	А.А.Даржайның допчу намдарын немей билип алыр, айтырыгларга харыылаар. Чогаалды номчуур. Чогаалдың бижиттингенииниң үндезин дөстерин, лириктиг маадырның төөгүге хамаарылгазын канчаар көргүскенин, кандыг уран аргаларны ажыглаанын тайылбырлаар. Чогаалдың ужур-дузазын, чечен-мергенин тайылбырлап билир. Чогаалдың тема, идеязын, үе болгаш девискээрин тодарадыр. Чогаалдың адының символиктиг утказы-биле ажылдап билир.	
10	И.Иргиттиң «Көжээ дажы» деп шүлүүнде патриотчу хөөннү дамчытканы.	1	И.Иргиттиң допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалды аянныг номчуур. Тыва чоннуң төрээн черинге, ооң төөгүзүнге хумагалыг болурунче кыйгырганын, патриотчу хөөннү илереткенин билип алыр. Шүлүктүң идейлиг ужур-утказын, хамааты сорук кириишкинин тодарадыр. Чогаалдың идейлиг утказын шиңгээдип алырынга үлегер домактарның, чечен сөстерниң салдарын билир. Мөзү-шынар айтырыының философчу утказын тайылбырлаар. Чагыг мотивин илереткенин, чогаалдың дылының онзагайын тодарадыр, ужур-утказын сайгарар. Авторнуң туружун тодарадып, бот хуузунуң бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередир. Шүлүктү шээжи-биле чугаалаар.	
11	ч/с.Чогаадыг угаап боданыышкын. *Мөңге даштың чажыттарын билип алдым.*	2	Үстүнде өөренген чогаалдарының утказын, амыдыралга ужур-дузазын тайылбырлаар. Чогаалдардан чижектерни ажыглап, бодалын тода илередир. Дыл нормаларын сагыыр.	
	Таңды, Саян – ийи сынның аразынга…			
12	С.К.Токаның «Каргыга чорааным» деп очеригинде арат	2	С.К.Токаның допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалчының очерк жанрын сайзырадырынга киирген үлүг-хуузун; тус очерктиң тыва чечен чугааның төрүттүнеринге киирген салдарын; чаа амыдыралды суртаалдаан болуушкуннарны	

13	чоннуң мурнунда тургустунган чугула айтырыглар.		көргүскенин; арат чоннуң мурнунда кандыг чугула айтырыглар тургустунганын билип алыр. «Барлык ховузу», «Революцияның ачызында», «Садыг», «Лама, хамның мегези», «Аал бөлүктүң хуралы», «Чаагай атты хей хүлээткен» деп эгелерниң утказын ханы сайгарып, пейзаж, портрет чурумалдарын канчаар ажыглаанын тайылбырлар билир.	
14	ч/т. Очерк дугайында билиг	1	Очерк жанрының тодарадылгазын, өске жанрлардан ылгалын; хевирлерин, ооң тус-тузунда тайылбырын, очерктиң ужур-дузазын, чижектерин билип алыр. Очерк дугайында теориялыг билиглерин тайылбырлап шыдаар.	
15	С.А.Сарыг-оолдуң «Саны-Мөге» деп шүлүглелинде шаандагы үе. («Човалаңның дөвүнчүү»)	3	С.А.Сарыг-оолдуң допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалда аянныг номчуур. Шүлүглелдиң бирги кезээнде шаандагы Тывага Саны-Мөгениң амыдыралы кандыг турганын; эгени чүге «Човалаңның дөвүнчүү» деп адаанын тайылбырлаар. Тыва чоннуң эрткен оруун, Саны-Мөгениң портредин дамчыдып шыдаар. Авторнуң ажыглааны уран аргаларны тодарадыр.	
16	С.А.Сарыг-оолдуң «Саны-Мөге» деп шүлүглелинде чаагай амыдыралды көргүскени.		Шүлүглелдиң «Чолдуң бедик чадазы» деп кезээн аянныг номчуур, ооң сайгарылгазынга киржир. Саны-Мөгениң амыдыралында кандыг өскерилгелер болганын; эгени чүге «Чолдуң бедик чадазы» деп адаанын тайылбырлаар. Саны-Мөгениң прототивиниң дугайында делгереди тайылбырлап, ажыглаан уран аргаларны тодарадып билир.	
17	С.А.Сарыг-оолдуң «Саны-Мөге» деп шүлүглелиниң тема, идеязы.		Шүлүглелде кол маадырның амыдыралчы туружунуң бижыын; ооң прототивин; шүлүглелдиң кижизидикчи ужур-дузазын тайылбырлаар. Шүлүглелдиң тема, идеязын тодарадыр, чогаалда чечен үе болгаш девискээрни канчаар көргүскенин тайылбырлап билир.	үзүндүнү шээжилээр
18	ч/с. Чогаадыг угаап боданыышкын. *Аас-кежиктиг амыдыралды кым тургузуп бээрил?*	1	Аас-кежик дугайында сайгарылгалыг чугаага киржир, бодунуң бодалын илередир. Кандыг амыдыралды аас-кежиктиг дээрин, чаагай амыдыралды тургузуп алырынга чоок кижилериниң салдарын, ужур-дузазын, амыдыралда кижиниң туруштуг болурун тайылбырлаар. Чогаалдардан чижектерге болгаш амыдыралчы дуржулгазынга даянып, бодалын тода илередип билир.	
19	М.Ы.Идам-Сүрүңнүң «Союспаң» деп	1	М.Ы.Идам-Сүрүңнүң допчу намдарын немей билип алыр.	

	балладазында кол маадырның овур-хевири.		Тыва литературада баштайгы балладада чөптүг эвес чоруктарга удур чааскаан туржуп үнген Союспаңның мерген угаанныын, күштүүн, чоргаарын канчаар көргүскенин; аңгы демиселин чураанын билип алыр. Балладаның аас чогаал болгаш амыдыралчы үндезиннерин шинчилеп, өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузазын тодарадып билир.	
20	ч/т. Баллада дугайында билиг.	1	Жанрның тодарадылгазын, тывылган төөгүзүн, хевир-тургузуун, утка-шынарын, чижектерин билип алыр. Амгы үеде тыва литературада баллада жанрының сайзырап турарын тайылбырлап, бадыткап билир.	
21	С.Б.Пюрбюнүң «Чечек» деп шүлүглелиниң бижиттинген төөгүзү.	3	С.Б.Пюрбюнүң допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалдың бижиттинген төөгүзүн, тыва литературага ужур-дузазын билип алыр. Шүлүглелди бижиринге кайы хире үе негеттингенин, ооң тыва литератураның сайзыраарынга салдарын дамчыдып шыдаар.	
22	С.Б.Пюрбюнүң «Чечек» деп шүлүглелиниң эгелериниң номчулгалыг сайгарылгазы.		Чогаалдың эгелерин тус-тузунда аянныг номчуур, билдинмес сөстерниң утказын тодарадыр. Чогаалдың филологтуг сайгарылгазын кылып билир. Кол-кол маадырларын, оларның тус-тузунда мөзүлүг, мөзү чок талаларын, болуушкуннарның кайда, кайы үеде болуп турарын тайылбырлаар. Чогаалда кандыг уран-чечен аргаларны, улустуң ырларын, үлегер домактарны ажыглаанын тодарадыр. Уран аргаларны ушта бижиир, пейзаж болгаш портретти ушта номчуур.	үзүндүнү шээжилээр
23	С.Б.Пюрбюнүң «Чечек» деп шүлүглелиниң кол-кол маадырлары, дылының уран-чечени.		«Онегин строфазын» деп чүл билип алыр, ону чогаалда ажыглаанын, пейзаж болгаш портретти чүге ажыглаанын билип алыр. Сонуургааны үзүндүнү шээжи-биле чугаалап күүседир. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг чогаалының дугайында билигни номчуур, тайылбырын бээр.	
24	ч/т. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг чогаалының дугайында билиг.		Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг чогаалының дугайында билип алыр. Чижектер-биле бадыткаар.	

25	ч/с. Чогаадыг угаап боданыышкын. *Чечек – бодунуң үезиниң төлептиг маадыры.*	1	С.Б.Пюрбюнуң «Чечек» деп шүлүглелиниң маадырының онзагай тааларын, бодунуң үезинге төлептиин, бурунгаар көрүштүүн тайылбырлаар. Үениң аайы-биле кижи чаа көрүштүг, сорулгаларлыг, быжыг туруштуг болурун тайылбырлап билир. Бижимел чугаага дыл нормаларын сагыыр.	
26	С.Б.Пюрбюнуң «Кара-Суг», «Хайыракан» деп шүлүктеринде төрээн черинге ынакшылын илереткени.	1	С.Б.Пюрбюнуң намдарын немей билип алыр. Авторнуң хамааты лириказының патриотчу хөөннүүн; төрээн черинге ынакшылын канчаар илереткенин; Ава биле Төрээн черин чергелештир алгаанын билип алыр. Шүлүктериң тема, идеязын тодардыр, бадыткаар, сайгарылгазын кылыр. «Төрээн черинге ынакшыл» деп темалыг ажык чугаага киржир.	
27	З.А.Намзырайның «Аяк хээлиг Тыва чуртум» деп шүлүүнде төрээн чурт темазы.	1	З.А.Намзырайның допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалчының төрээн чер темазынга бижиттинген шүлүктериниң утка-хөөнүн; ук шүлүкте Тыва черинге бүзүрелин, ооң ыдыктарын мөңгежиткенин билип алыр. Чогаалдың утка, тургузуг, уран-чечен талазы-биле сайгарылгазын кылып билир.	
28	Н.Ш.Кууларның «Аңнаашкын соонда болчаг» деп чугаазында төөгү темазы.	2	Н.Ш.Кууларның допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалды аянныг номчуур. Чечен чугаада бурунгу түрк аймактар аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг харылзааларны чырытканы, күрүне эрге-ажыы биле кижиниң хуу амыдыралының аразында чөрүшкектерни билип алыр. Чогаалдың төөгүге хамаарылгалыын тайылбырлап билир.	
29	Н.Ш.Кууларның «Аңнаашкын соонда болчаг» деп чугаазында Урандай биле Аялзының ынакшылын көргүскени.		Чогаалды улаштыр номчуур, ында кирген аймактар дугайында кыска тайылбырларны дыңнаар. Чогаалда Урандай биле Аялзының аразында ынакшылын канчаар көргүскенин; чогаалдың өске-даа овур-хевирлерин билип алыр. Чогаалдың тема, идеязын, уран-чеченин, кижизидикчи ужур-утказын тайылбырлап билир. Үе, девискээр байдалдарын чечен чураанын тодарадып сайгарып билир. Төөгү болгаш күрүне айтырыы деп билиишкиннерни номда бердинген айтырыгларга дүүштүр сайгарар. Төөгүде эрте-бурунгу түрктер аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын сөзүглелге даянып шиңгээдир. Урандай болгаш Аялзаның овур-хевирлеринге даянып, хүлээлге (күрүне чергелиг) болгаш сагыш-сеткил (амы-хуунуң) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарар, ынакшыл темазын ажыткан чугаага киржир.	

			Боттуг чүүлдерниң (детальдар) овур-хевирлер чуруурунга салдарлыын тодарадыр. Чогаалдың кижизидикчи ужур-утказын үнелеп билир.	
30	В.Ш.Көк-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Хайыраан бот» деп шииниң тыва литературада туружу.	3	Тываның улустуң артизи, чогаалчы В.Ш.Көк-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының ужур-дузазын; шииниң классиктиг чогаалдарга чүге хамааржырын, ооң литературада туружун билип алыр. Чогаалчының болгаш ооң шиизиниң төөгүзүн шинчилеп, тайылбырлап, үнелеп билир.	
31	В.Ш.Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинде шаандагы Тывага херээжен кижиниң салым-чолун көргүскени.		Коллективтиг ажыл: Шиини рольдап номчуур. Караның амыдыралын дамчыштыр шаандагы үени болгаш тыва херээжен улустуң салым-чолун билип алыр. Караның чырыткылыг күзели болгаш аңаа ол үениң езу-чурумунуң удурун канчаар көргүскенин тайылбырлаар. Тываның шаандагы үезин өске чогаалдарда көргүскени-биле деңнээр, бадыткап шыдаар.	Караның монологун шээжилээр
32	В.Ш.Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинде кол-кол маадырлар, тема, идеязы.		Чогаалды улаштыр номчуур. Караның амыдыралга ынаан, тура-соруктуун, ынакшылга бердингенин, дидимин; ие кижиниң овур-хевирин, шаандагы езу-чурумну көргүзеринге ажыглаан овур-хевирлерниң ужур-дузазын билип алыр. Коллективтиг ажыл: Чогаалдың дылының улусчузун бадыткап, тема, идеязын тодарадыр. Эжеш ажылдаар: Чогаалдың маадырларын тус-тузунда сайгарар.	
33-34	ч/с. Чогаадыг – угаап боданыышкын.	2	«*В.Ш.Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинде Караның овур-хевири», «В.Ш.Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинде социал чөрүлдээлерни көргүскени»* деп темаларның кайы-бирээзин шилип алыр. Шииниң ханы утказын, Караның мөзү-бүдүжүн, шиитпирлиин, социал айтырыгларны канчаар көдүргенин тайылбырлаар. Чогаалга даянып тус айтырыгларны чедимчелиг ажыдар. Бижимел чугааның нормаларын күүседир.	
35	ч/т. Трагедия – шии чогаалының хевири.	1	Шии чогаалының трагедия хевириниң тывылганының кыска төөгүзүн, хөгжүлдезин, чижектерин билир. Шии чогаалының өске хевирлеринден ылгап билир.	
	Дайын дээрге дарызыг чыт…			

36	С.Пюрбюнуң «Тулчуушкунче» деп шүлүүнде дайын чылдарында чоннуң патриотчу хөөнү.	1	С.Пюрбюнуң допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалды аянныг номчуур. Лириктиг маадырның, чоннуң овур-хевириниң патриотчу хөөнүн канчаар көргүскенин; ырының Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чоннуң хей-аъдын көдүрүп турганын билип алыр. Чогаалдың филологтуг сайгарылгазын кылып билир. Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш амгы үеде камгалакчыларның эрес-дидим чоруунуң дугайында чугаага киржир.	
37	С. Б. Пюрбюнуң «Кызыл кош» деп балладазының идей-тематиктиг утказы.	1	Чогаалды номчуур. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезиндетыва улустуң Кызыл Шеригге, айыыл-халапка таварышкан акы-дуңма чоннарга материалдыг дузаламчыны чедирип турганын; чоннуң интернационалчы үзелдериниң көстүүшкүнүн билип алыр. Интернационалчы найыралды үнелеп билир, чонунуң төөгүзүн шинчилээр. Амгы үениң «Баштайгыларның шимчээшкинииниң» болгаш волонтерларның ажыл-чорудулгазының дугайында чугаа киржир.	шээжилээр
38	С.А.Сарыг-оолдуң «Белек» деп тоожузунда кол-кол маадырлар.	3	С.А.Сарыг-оолдуң допчу намдарн немей билип алыр. «Белек» деп тоожу дээрге тыва литературада баштайгы тоожу дээрзин билип алыр. Чогаалды аянныг номчуур. Илдирмаа болгаш өске-даа маадырларны, оларның ажыл-херээн, аразында харылзааларын канчаар чуруп көргүскенин тайылбырлаар. Чогаалдың утказын дамчыдып шыдаар, Тожу диалектизин чедимчелиг ажыглаанын бадыткап билир.	
39	С.А.Сарыг-оолдуң «Белек» деп тоожузунда чечен үе болгаш девискээр.		Чогаалды улаштыр номчуур. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва чоннуң Кызыл Шеригге канчаар материалдыг дузаламчыны чедирип турганын; чоннуң күш-ажылчы маадырлыг чоруктарын көргүскенин билип алыр. Чогаалдың утказын делгереди дамчыдар. Чогаалда чечен үе болгаш девискээрни тодарадып билир.	үзүндүнүшээжилээр
40	С.А.Сарыг-оолдуң «Белек» деп тоожузунуң тема, идеязы, уран-чечен дылы.		Чогаалды түңнеп сайгарар. Тоожунуң дылында аңчы, шахтер ажыл-чорудулганы, найыралды чиге илередирде ажыглаан чогаалдың уран-чечен дылының байлаан билип алыр. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр, тоожунуң өөредиглиг болгаш кижизидикчи утка-шынарын үнелеп билир.	
41	О.К.Саган-оолдуң «Арат чоннуң	2	О.К.Саган-оолдуң допчу намдарын немей билип алыр.	
42				

	мурнундан» деп очеригинде төөгүлүг чечен үе.		Чогаалдың тыва литературага очерк жанрының быжыгып келгенин бадыткаанын билип алыр. Төөгүлүг үени канчаар көргүскенин, тоожукчу маадырның овур-хевириниң чогаалда туружун болгаш ужур-дузазын тайылбырлаар. Чогаалдың уран-чеченин бадыткаар, чогаалдың тема, идеязын тодарадыр. «Тува – фронту!» деп ном-биле шүүштүрүп шинчилээр. Ол үеде Кызыл Шеригге материалдыг болгаш моральдыг дузаның ужур-дузазын, тыва чоннуң амыдыралынга салдарын тайылбырлап шыдаар.	
43	ч/с. Чогаадыг угаап боданыышкын. *Тайбың амыдыралдың үндезиннери.*	1	Ада-чурттуң Улуг дайынының амыдыралга кандыг салдарлыг болганын, амгы үеде делегейде болуп турар дайыннарның чылдагааннарын; тайбың амыдыралды канчаар тургузарын тайылбырлаар. Чоннар аразынга найыралды суртаалдап, кижилерге хумагалыг бооп шыдаар, ук темага бодалын тода илередир.	
	Тос-ла чүзүн малымайны…			
44	В.Л.Эренчинниң «Дөнен-Шилгим» деп шүлүүнде тыва кижиниң аътка хамаарылгазын көргүскени.	1	В.Л.Эренчинниң намдары-биле таныжар. Чогаалды аянныг номчуур. Авторнуң тыва кижиниң аъдынга эстетиктиг хамаарылгазын канчаар көргүскенин; аъттың овур-хевирин уран-чечен чураанын; лириктиг маадырның аъдынга хамаарылгазын билип алыр. Аътка хамаарыштыр сагыш-сеткилин илереткен тыва шүлүк чогаалында онзагай чогаал дээрзин бадыткап шыдаар.	шээжилээр
45	В.Л.Эренчинниң «Кадарчы уруг» деп шүлүү - ынакшыл лириказының эгези.	1	Чогаалды номчуур. Ук чогаалдың тыва шүлүк чогаалында ынакшыл лириказының эгезин салганын билип алыр. Кадарчы уругнуң овур-хевирин канчаар көргүскенин тайылбырлаар. Кадарчы уругнуң портредин чуруурунга детальдарны, диалогту чедимчелиг ажыглаанын, чогаалдың уран-чеченин, ужур-дузазын тайылбырлап билир.	шээжилээр
46	Е.Т.Тановның «Кара-Бай» деп тоожузунда Кара-Кадай кырган-аваның өөредиглери. Бирги кезээ, 1-2 эгелер.	6	Е.Т.Тановның допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалдың эгелерин тус-тузунда аянныг номчуур, утказын эдерти чугаалаар, билдинмес сөстерниң утказын тодарадыр. Чурумалдыг аргаларны тывар. Тоожуда чечен үени канчаар чураанын тайылбырлаар. Кол маадырның прототивин билип алыр. Чогаалдың маадырларынга тус-тузунда характеристиканы бээр: Ыңаажык, Кара-Кадай кырган-авазы, Чындыр-Чалаң, Мачыылай биле Мыкылай, Назынмаа, Сендай дээш оон-даа өске.	
47	Е.Т.Тановның «Кара-Бай» деп тоожузунда күш-ажыл темазы,			

	чоннуң азыраан малынга ынакшылы. 3-4 эгелер.		Кол маадырның Ыңаажыктың кырган-авазының чагыгларын күүседип, эки мөзү-шынарлыг кижи кылдыр өзүп келгенин билип алыр. Ажыл-ишчи өг-бүленің уруу Сендайның кежээзи, орланы, амыдыралчызы. Аныяктарның оюн-баштак, эрес-кежээ, сонуургак чоруун көргүскенин тайылбырлаар. Тыва кижиниң бойдузунга хумагалыын, азыраан малынга ынаан, эки амыдыралче чүткүлүн, дузааргак, сагыш-човаачалын чогаалдан тодарадыр, маадырларның чижектеринге даянып тайылбырлаар. Чогаалда өг-бүле, амы-хуунуң айтырыгларынга чергелештир ниитилел айтырыгларын уран-чечен чураанын тайылбырлап билир. Чогаалда чечен үе, чечен болуушкунну илередир, үениң идеологтуг угланыышкынын сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап, тайылбырлап өөренир. Чогаалдың идей-тематиктиг утказын тайылбырлаар. «Күш-ажыл кижини каастаар» деп темага сайгарылгалыг чугаа кылыр. Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыгны бижиир. Башкының шилээни үзүндүнү эдерти бижиир, дыл нормаларын сагыыр.	
48	Е.Т.Тановаың «Кара-Бай» деп тоожузунда Ыңаажыктың күш-ажылчы үлегери, бойдузунга хумагалыы. 5-ки эге.			
49	Е.Т.Тановаың «Кара-Бай» деп тоожузунда Ада-чурттуң Улуг дайының дугайында медээ. 6-гы эге.			
50	Е.Т.Тановаың «Кара-Бай» деп тоожузунуң кол маадыры.			
51	Е.Т.Тановаың «Кара-Бай» деп тоожузунуң идей-тематиктиг утказы.			
52	В.С.Серен-оолдуң «Өгже чалалга» деп шүлүүнде өгге ынакшыл, хүндүткелди илереткени.	1	В.С.Серен-оолдуң допчу намдарын немей билип алыр. Чогаалды аянныг номчуур. Лириктиг маадырның өгге мөгейиин; *өг* болгаш *өртемчей* деп билиишкиннерниң харылзаазын философчу чураанын билип алыр. Чогаалдың тема, идеязын, уран-чеченин тодарадып, тургузуунуң онзагайын тайылбырлап билир.	шээжилээр
53	ч/с. Чогаадыг угаап боданыышкын.	1	Кандыг чоннарны көшкүн дээрин, үндезин тыва культураның дөзү, ук төөгүзү ында дээрзин; буянныг оран-сава, кижизидилгениң эгези оон эгелээр дээрзин тайылбырлаар.	

	Өг – көшкүн чоннарның чурттаар оран-савазы.		Ном, солун, сеткүүл материалдарынга болгаш амыдыралчы дуржулгазынга даянып, бодалын уран-чечен илередип билир.	
	V кезээ. Аспас дизе, хая көрүн…			
54	А.А.Даржайның «Оңгар» деп тоожузунда репрессия темазын чырытканы.	2	А.А.Даржайның допчу намдарын немей билип алыр. Тоожудан эгелерни аянныг номчуур. Чогаалдың идей-тематиктиг утказын; ында репрессия темазын канчаар чырытканын; ниитилел, өг-бүле, кижилерниң хууда харылзааларын чергелештир көргүскенин билип алыр. Чогаалдың кол утказын тодарадыр, репрессия чылдарының кижилериниң амы-хууда амыдыралынга арттырган салдарын тайылбырлап билир.	
55	А.А.Даржайның «Оңгар» деп тоожузунда овур-хевирлерни уран-чечен чурааны.		Эгелерни улаштыр номчуур. Тоожуда овур-хевирлерни дамчыштыр репрессия чылдарында чоннуң амыдыралын тода көргүскенин; Боражык деп кымыл, оңгарның овур-хевирин дамчыштыр кол маадырның психологтуг байдалын чедимчелиг чураанын тайылбырлаар. Кол-кол маадырларга хамаарыштыр түңнелдерни кылып, чечен үени анализтеп шыдаар.	
56	А.А.Даржайның «Он рубль» деп чечен чугаазында ада-ие болгаш ажы-төл аразында харылзаазын илереткени.	1	Чогаалды аянныг номчуур. Сериң кадайның болгаш оглу Мөңгүн-оолдуң овур-хевирин дамчыштыр чүнү илереткенин; аваның иштики сагыш-сеткилин, психологтуг байдалын канчаар илереткенин билип алыр. Чогаалдың идей-тематиктиг утказын; овур-хевирлер чуруурунга ажыглаан уран-чечен детальдарның, албан-херек бижиктериниң киигенииң ужур-дузазын тайылбырлап билир.	
57	Ф.Ш.Сеглеңмейниң «Тын дээш демисел» деп тоожузунда көдүрген чугула айтырыглар.	4	Ф.Ш.Сеглеңмейниң чогаал ажылының дугайында билип алыр. Чогаалдың 1-7 эгелерин тус-тузунда аянныг номчуур, утказын сайгарар. Эге бүрүзүнде уран аргаларны ажыглаанын хайгаараар, түңнелди үндүрер. Чогаалдың кол маадырларының эртемче чүткүлүн, узун орукче белеткелин, сорулгазын чедип алганын, бергелерни канчаар эртип турганын тайылбырлаар.	
58	Ф.Ш.Сеглеңмейниң «Тын дээш демисел» деп тоожузунда		Ук тоожузунда төре херээнге, шажынга, эртем-билигге хамаарыштыр көдүрген чугула айтырыгларны тайылбырлаар. Ук айтырыгларның чугулазын медереп, сайгарып билир.	

	Монгуш Буян-Бадыргының овур-хевири.		Чогаалда тыва чоннуң төөгүлүг кижилериниң бирээзи Монгуш Буян-Бадыргы ноянның дугайында бижээнин тайылбырлаар. Монгуш Буян-Бадыргы дугайында бижээн чогаалдарның болгаш төөгү материалдарының шинчилелдерин кылып, чонунуң төөгүзүн эки билип, түңнелдерни үндүрүп шыдаар. Тыва хууракторның, лама башкыларның овур-хевирлеринге даянып, эртем-билигже чүткүлдү, ону чедип алырының белен эвес оруктарын канчаар көргүскенин билип алыр. Чогаалдың маадырларын тус-тузунда бөлүктеп сайгарар. Чогаалдың амгы амыдырал-биле харылзаазын тайылбырлап билир. Тывада шажын-чүдүлгениң сайзыралының дугайында сайгарып чугаалажыр. «Репрессия чылдары турбаан болза…», «Тывада сарыг шажынның сайзыралы» дээн чижектиг бижимел ажылдарны кылыр.	
59	Ф.Ш.Сеглеңмейниң «Тын дээш демисел» деп тоожузунда эртем-билигже чүткүлдү көргүскени.			
60	Ф.Ш.Сеглеңмейниң «Тын дээш демисел» деп тоожузунга түңнел.			
61	М.К.Өлчей-оолдуң шүлүктеринде философчу көрүш.	2	М.К.Өлчей-оолдуң допчу намдары-биле танышар. Авторнуң тыва шүлүк чогаалынга киирген үлүг-хуузун, ооң хамааты лириказының күштүг талаларын билип алыр. «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу» деп шүлүктерин аянныг номчуур, шээжилээр. Улустуң аас чогаалындан ужукталган философчу уткаларны мерген илереткенин билип алыр. Шүлүктерниң тургузуун, дылының уран-чеченин, тыва улустуң триада тывызыктарының үлегерлерин ажыглаанын бадыткап, кижизидикчи утказын тайылбырлап шыдаар.	шээжилээр
62	М.К.Өлчей-оолдуң шүлүктериниң уран номчулгазы.			
63	Э.Б.Мижиттиң «Сүбедей» деп шүлүглелиниң идей-тематиктиг утказы.	2	Э.Б.Мижиттиң допчу намдары-биле танышар. Чогаалды аянныг номчуур. Шүлүглелдиң идей-тематиктиг утказын; чогаалда чечен үени; тургузуунуң онзагайын; философчу утказын билип алыр. Амгы аныяктарның чонунуң төөгүзүн билип алырынга чогаалдың ужур-дузазын тайылбырлап шыдаар.	үзүндүнү шээжилээр
64	Э.Б.Мижиттиң «Сүбедей» деп шүлүглелиниң кол-кол маадырлары.		Чогаалдың маадырларының тус-тузунда овур-хевирин канчаар көргүскенин тайылбырлаа: Сүбедейниң, Чиңгис-Хаанның, Черниң овур-хевирлерин. Уран-чечен аргаларны тывар. Чогаалдың кижизидикчи утка-шынарын тайылбырлап, ханы сайгарылгазын кылып билир.	
65	А.А.Даржайның «Тыва дылым» деп шүлүүнде	1	Чогаалды аянныг номчуур.	шээжилээр

	төрээн дылынга ханы ынакшылын илереткени.		Тураскаадыг шүлүк дугайында билип алыр. Төрээн дылынга ыдыктыг хамаарылганы, ханы ынакшылын, идегелди, бүзүрелди лириктиг маадырның уран-чечен илереткенин тайылбырлаар. Төрээн дылдың кижиниң амыдыралы, төөгүзү-биле сырый харылзаазын угаап, тайылбырлап билир.	
66	ч/с. Чогаадыг-сагындырыг. *Чүс-чүс чылда төөгүң утпа*!	1	Ада-өгбезиниң төрээн дылын, чуртун, эрткен төөгүзүн, чаңчылдарын чүге утпазын медереп билир. Амгы үеде делегейде янзы-бүрү чоннарның төөгүзүнге хамаарыштыр болуп турар маргылдаалыг айтырыгларның чүге үнүп турарын тайылбырлаар.	
	Россия чоннарының чогаалдары			
67-68	Орус болгаш делегей литературазы. В.Г. Распутинниң «Дириг чорааш черле утпа» деп тоожундан эгелер. Ниити түңнел.	2	Сураглыг орус чогаалчы В.Г. Распутинниң допчу намдары-биле таныжар. А.К. Калзанның очулдурганы тоожудан эгелерни аянныг номчуур, утказын эдерти чугаалаар, чогаалдың маадырлары-биле таныжар, оларның овур-хевиринге үнелелди бээр. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр. Уран-чечен аргаларны тывар. Коллективтиг ажыл: «Дириг чорааш черле утпа» деп төлевилелди күүседир.	

Немелде тайылбыр: Кичээлдерниң темаларын адаарынга М.Н.Ооржактың «Тыва чогаалчыларга хамаарышкан перифразаларның школа сөстүүн» немей ажыглап болур. («Тыва дыл» капсырылгазы. №1 (8) 2020)